

Straipsniai ir pranešimai

AR LIETUVOS DIDŽIOJI KUNIGAİKŠTYSTĖ BUVO FEDERACIJA?

Zenonas Norkus

Profesorius habilituotas humanitarinių mokslų daktaras
Vilniaus universiteto
Filosofijos fakulteto Sociologijos katedra
El. paštas: zenonas.norkus@fsf.vu.lt

Ivadas

Konstitucinės teisės ir politologijos literatūroje federacija suprantama kaip valstybės sandaros forma. Sandaros formą priimta skirti nuo valstybės valdymo formos, kurią apibrėžia aukščiausių valstybės valdžios institucijų sudarymo tvarka, ir nuo politinio režimo, kurį apibūdina valstybės valdžios įgyvendinimo priemonės. Valstybės valdymo forma būna respublika arba monarchija, kurių savo ruožtu galima išskirti keletą atmainų (parlamentinė ir prezidentinė bei pusiau prezidentinė respublika; konstitucinė, luominė, absoliutinė, patrimoninė monarchija). Politinis režimas būna demokratinis, autoritarinis arba totalitarinis; kiekvienas jų turi keletą atmainų¹. Valstybės sandaros formą apibrėžia valstybės teritorinis sutvarkymas, valstybės ir ją sudarančių teritorinių vienetų santykių pobūdis.

Akivaizdu, kad atsakymas į straipsnio antraštėje iškeltą klausimą daugiausia priklauso nuo federacijos sąvokos apibrėžimo. Iškart susiduriame su problema, kad valstybės sandaros formos problematikai skirta literatūra yra sunkiai aprėpiama netgi specialistams, kurie irgi priklauso dviem skirtingoms disciplinoms. Valstybės valdymo forma daugiausia užsiima konstitucinės teisės teoretikai (teisininkai), o politinius režimus tyrinėja politologai; federalizmo problematika domina ir vienus, ir kitus. Kodėl pastaroji problematika tokia populiari, nesunku suvokti: federacijos ir federalizmo problematika aktualėja, vykstant nesibaigiantiems teisininkų ir politologų ginčams, kas gi yra ir kuo taps Europos Sąjunga.

Tačiau tyrinėtojas lietuvis, žvelgdamas į šį neaprepiamą ir sparčiai didėjantį literatūros kalną, gali nenusiminti. Pakankamai patikimą, o kartu ir politiškai labai korektišką išeities tašką valstybės sandaros formos problemai konceptualiai artikuliuoti jis gali ir turi rasti žymiojo tarpukario

¹ Žr., pavyzdžiui, *Lijphart A. Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries.* New Haven, 1999; *Linz J. Totalitäre und autoritäre Regime. 2., überarbeitete und ergänzte Aufl.* Berlin, 2003.

Lietuvos teisininko ir valstybės veikėjo Mykolo Römerio (1880–1945), net tris kartus rinkto Vytauto Didžiojo universiteto rektoriumi (1927–1928, 1933–1936, 1936–1939 m. m.), darbuose. Gausiame M. Römerio kūrybiniame palikime svarbią vietą užima veikalas „Valstybė ir jos konstitucinė teisė“, kurio pirmos dalies („Valstybė“) du tomai buvo paskelbti 1934–1935 m.² 1939 m. išėjo antros dalies „Konstitucinės institucijos“ pirmas tomas „Suverenitetas“³. Ilgą laiką buvo manoma, kad prasidėjus Lietuvos sovietizacijai ir Antrajam pasauliniam karui M. Römerio darbas prie „Valstybės ir jos konstitucinės teisės“ nutrūko.

Atkuriant Lietuvos nepriklausomybę vėl buvo susidomėta didžiojo Lietuvos teisininko palikimu. Paaiškėjo, kad Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje išliko M. Römerio Antrojo pasaulinio karo metais (profesorius tada daugiausia gyveno savo ūkyje Bagdoniškyje (Rokiškio rajonas)), parašyti rankraščiai. Du iš jų Mykolo Römerio universiteto (MRU) profesoriai Mindaugas Maksimaitis ir Egidijus Jarašiūnas identifikavo kaip nebaigtos trečiosios „Valstybės ir jos konstitucinės teisės“ dalies tekstą. 2008 m. jį išleido MRU leidykla⁴. Vienas iš dviejų Vilniaus universiteto bibliotekoje rastų rankraščių buvo pavadintas

² Pakartotinai išleisti 1995 m. Žr. *Römeris M.* 1995 Valstybė ir jos konstitucinė teisė. D. 1. Valstybė. T. 1–2. Vilnius, 1995.

³ Pakartotinį leidimą žr. *Römeris M.* Valstybė ir jos konstitucinė teisė. D. 2. Konstitucinės institucijos. T. 1. Suverenitetas. Vilnius, 1995.

⁴ Žr. *Römeris M.* Valstybės formos ir konstituciniai režimai. D. 3. Valstybės formos ir konstituciniai režimai. Unitarinė valstybė ir valstybiniai junginiai. Įvadą parašė Mindaugas Maksimaitis, pabaigą parašė Egidijus Jarašiūnas. Vilnius, 2008.

„Unitarinė valstybė ir sudėtinė valstybė bei valstybių junginiai“, tačiau šis pavadinimas kartu su keliomis pirmosiomis teksto eilutėmis rankraštyje išbrauktas. Todėl leidėjai M. Römerio tekstą pavadino „Unitarinė valstybė ir valstybiniai junginiai“⁵. Mat savo tekste pats M. Römeris unitarinę valstybę skiria nuo valstybinių junginių, kurių mano esant tris atmainas: imperiją, konfederaciją ir federaciją.

Iš keturių savo išskirtų valstybės sandaros formų M. Römeris išsamiau aptarė tik unitarinę valstybę, federaciją ir konfederaciją. Rankraštis nutrūksta ten, kur pagal dėstymo logiką turėtų būti analizuojama imperija kaip valstybės sandaros forma⁶. Tačiau to, ką M. Römeris pasako teksto pradžioje, kur aptariamai valstybės sandaros formų klasifikacijos principai, pakanka preliminariai teorinei orientacijai, kuri toliau gali ir turi būti pratęsta ir papildyta, naudojantis šiuolaikinių autorių darbais.

Kaip konstitucinės teisės teoretikas M. Römeris įdomiausias (ypač šiame straipsnyje keliamam klausimui išspręsti) tuo, kad skiria ne kanoniškai priimtas tris (unitarinė valstybė, federacija, konfederacija), bet keturias valstybės sandaros formas – jų sąrašą papildo imperija. Be to, konstitucinės teisės problematiką M. Römeris aptaria plačiame valstybių konstitucijų ir politinės teisinės minties raidos Vakarų civilizacijos kontekste fone, dėl to jį įdomu skaityti būtent istorikui. Nors LDK ir netgi Abiejų Tautų Respubli-

⁵ Žr. ten pat, p. XI.

⁶ Tai, kad M. Römeris ketino, bet nespėjo išsamiau aptarti imperiją kaip valstybės sandaros formą, neabejotinai įrodo nuoroda pačiame tekste: „imperijos esmės tiksliai žiūrime žemiau“. Žr. ten pat, p. 167.

kos (ATR) valstybingumo problematikai pats žymusis Lietuvos teisininkas skiria santykinai nedaug vietos, prisiminti jo palikimą bei pasiremti juo tikslinga dar ir todėl, kad būtent jis kartu su Tadu Narutavičiumi ir nedaugeliu kitų senlietuvių (dažniausiai siejamų su „krajovcų“ kultūriniu politiniu sąjūdžiu XX a. pradžioje⁷) kaip niekas kitas įkūnija jungtį tarp senosios ir naujosios (Jono Basanavičiaus) Lietuvos. Tai ir turiu omenyje, teigdamas, kad prisiminti M. Römerį, svarstant LDK istorijos bei jos paveldo „dalybų“ problemas, ne tik gali būti moksliskai vaisinga, bet ir yra politiškai korektiška⁸.

Tačiau pirma turiu skaitytojui priminti, kaip LDK kaip valstybės sandaros formos klausimas nušviečiamas istoriografinėje tradicijoje. Tam skirtas pirmas straipsnio skirsnis. Jis nepretenduoja ir negali pretenduoti (nes straipsnio autorius nėra istorikas) išsamumą. Apsiribosiu kelių bene pačių įtakingiausių (dažniausiai skaitomų ir cituojamų) LDK istorikų, kurie iškėlė ir pagrindė šiuo metu įsigalėjusį požiūrį, kad LDK savo sandara buvo federacija, darbas. Antrame skirsnyje, remdamasis M. Römerio ir šiuolaikinių autorių idėjomis, parodysiu, kodėl šis požiūris yra nepriimtinas. Trečiame skirsnyje pamėginasi paaiškinti, kaip galėjo

atsitikti, kad tokie nelygstami LDK istorijos šaltinių žinovai, kokie buvo Mitrofanas Viktorovičius Dovnar-Zapolskis ir Matviejus Kuzmičius Liubavskis, galėjo suklysti dėl LDK sandaros formos ir kodėl LDK kaip imperijos apibūdinimas tiksliausiai aprašo jos kaip valstybės sandarą, kokia ji buvo XIV a.–XVI a. pirmoje pusėje⁹. Tokį pasiūlymą straipsnio autorius jau iškėlė ankstesnėse publikacijose. Šiame straipsnyje mėginama (panaudojant M. Römerio idėjas) jį papildomai pagrįsti, parodant įsigalėjusio istoriografinėje tradicijoje „federalistinio“ požiūrio neadekvatumą.

1. Ar federalizmas – senovės lietuvių išradimas?

Toks išpūdis gali susidaryti, susipažinus su istoriografinė tradicija, skirta LDK kaip valstybės sandaros formai. Joje tvirtai įsigalėjusi tezė, kad LDK buvo federacinė valstybė. Ši tezė iškelta ir pagrįsta ikirevoliucinės Rusijos istoriografijoje M. Dovernaro-Zapolskio (1867–1934) ir M. Liubavskio (1860–1936) darbuose. Ypač svarbus 1892 m. paskelbtas pamatinis M. K. Liubavskio veikalas „Lietuvių-rusų valstybės sritis padalijimas ir vietinis valdymas Pirmojo Lietuvos statuto paskelbimo laikais: istorinės apybraižos“, specialiai skirtas LDK teritorinės sandaros problemai¹⁰. Pagrindines šio veikalo išvadas

⁷ Žr., pavyzdžiui, *Liekis Š. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos refleksija Lietuvoje XIX–XX a. pradžioje // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo 'dalybos' / Sud. A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko. Vilnius, 2008, p. 332–348.*

⁸ Plačiau apie M. Römerio gyvenimą, mokslinę ir visuomeninę veiklą žr.: *Mykolas Römeris / Sud. E. Motieka ir kt. (Lietuvių atgimimo istorijos studijos, t. 13). Vilnius, 1996; Sawicki J. Mykolas Römeris ir buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių tautinės problemos (Lietuvių atgimimo istorijos studijos, t. 13). Vilnius, 1999.*

⁹ Žr. *Norkus Z. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė lyginamosios istorinės imperijų sociologijos ir tarptautinių santykių teorijos retrospektyvoje // Politologija. 2007, Nr. 1 (45), p. 3–78; jo paties: Ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštija buvo imperija? // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo 'dalybos', p. 205–261.*

¹⁰ *Любавский М. К. Областное деление и местное управление литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского статута: исторические очерки. Москва, 1892.*

M. Liubavskis pakartoja plačiau skaitomoje LDK istorijos sintezėje „Lietuvos–Rusijos valstybės istorijos iki Liublino unijos imtinai apybraiža“¹¹. Šiuolaikinis rusų istorikas ir geras LDK istoriografijos žinovas Aleksandras Filiuškinas teigia, kad „savuosiuose federacinės LDK santvarkos vertinimuose rusų autoriai daugiausia rėmėsi klasikiniais ikirevoliucinių istorikų veikalais, prie jų pridėję mažai ką naujo“¹². Iš tikrųjų atsivertę garsųjį sovietinės rusų lituanistikos grando Vladimiro Pašutos veikalą, mums rūpimu klausimu aptinkame, kad prie M. Dovnar-Zapolskio teiginio, jog LDK buvo federacija, jis turi pridurti tik tiek: „tai būtų teisinga, jeigu [...] federaciją laikytume lietuvių ir baltarusių bajorų sandėrio prieš vietinius valstiečius rezultatu“¹³. Todėl, kalbėdami apie rusiškąją klausimo istoriografiją, toliau ir apsiribosime paties A. Filiuškino nurodytais klasikiniais veikalais.

Aptardamas teritorinį LDK padalijimą didžiųjų kunigaikščių Kazimiero, Aleksandro ir Zigmanto Senojo laikais (1440–1544), M. Liubavskis teigia, kad šiuo laikotarpiu Lietuvos–Rusijos valstybė „yra federacinio pobūdžio, neprarasdama jo ir vėliau, iki pat savarankiško egzistavimo pabaigos“¹⁴. Pagrindinis jo argumentas: LDK sudariusios žemės buvo ne paprasti administraciniai vienetai, kokie buvo cari-

nės Rusijos vaivadijos, o vėliau gubernijos, bet politiniai vienetai, turintys daugiau ar mažiau valstybingumo požymių. M. Liubavskis, pelnytai laikomas LDK istorinės geografijos pionieriumi ir klasiku, išskiria tokius teritorinius politinio pobūdžio vienetus. Tai visų pirma paties M. K. Liubavskio taip vadinama LDK „pagrindinė sritis“, „centrinė žemė“, „pagrindinis istorinis šios valstybės branduolys“, „t. y. Lietuvos Didžioji kunigaikštystė siaurąja prasme su kai kuriais jos XIII a. antros ir XIV a. pirmos pusės padidėjimais“ (*на-ростаму*)¹⁵. Šį branduolį sudariusi: 1) Lietuvos žemė tikrąja to žodžio prasme (jos lokalizacijos M. Liubavskis smulkiau neaptaria), 2) Rusia „ypatinga siaura prasme, aprėpusia miestus ir valsčius palei Bereziną ir jos intakus, Dniepro vidurupį ir Sožą, Pripetės vidurupį“¹⁶, 3) Brastos žemė (išskyrus Palenkę).

M. Liubavskio „Rusia ypatinga siaura prasme“ literatūroje kitaip dar vadinama „lietuviškąja Rusija“¹⁷. Carinės Rusijos administracinio suskirstymo XX a. pradžioje terminais, ši LDK „pagrindinė sritis“ apima rytinę Kauno gubernijos dalį, Vilniaus, Gardino, Minsko ir Mogiliavo gubernijas. Pačios LDK teritorinio padalijimo terminais, ji apėmė Trakų ir Vilniaus kunigaikštystes, po Horodlės unijos 1413 m. tapusias Trakų ir Vilniaus vaivadijomis. Be šios „pagrindinės srities“, kaip politinius LDK vienetus M. Liubavskis skyrė aštuonias žemes: Žemaitijos, Palenkės, Polocko, Vitebsko, Voluinės,

¹¹ *Любавский М. К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Изд. 2. Москва, 1915, с. 82–94.

¹² *Филиушкин А.* 'Другая Русь' в русской историографии // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo 'dalybos', p. 105.

¹³ *Pašuta V.* Lietuvos valstybės susidarymas. Vilnius, 1971, p. 231.

¹⁴ *Любавский М. К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно, с. 87–88.

¹⁵ Ten pat, p. 82.

¹⁶ Ten pat.

¹⁷ Žr. *Gudavičius E.* Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius, 1999, p. 390.

(Rytų) Podolės, Kijevo ir Smolensko, kurią 1514 m. LDK prarado.

Atskirais politiniais vienetais M. Liubavskis laikė dalines kunigaikštystes, kurių ypač daug būta dabartinės Baltarusijos Rytuose (Mstislavlis) ir pietinėje dalyje, vadinamoje Polese (lietuviškai – Pagiriu). Tai Slucko, Pinsko, Klecko, Kobryno, Gorodeco kunigaikštystės. „Visos šios kunigaikštystės buvo atskiri politiniai pasaulėliai, mažos valstybės valstybėje, kurios pažinojo tik savo valdovus kunigaikščius, o didįjį Lietuvos kunigaikštį – tik per šiuos valdovus.“¹⁸ Kiekvienas dalinis kunigaikštis visiškai savarankiškai tvarkė vidaus reikalus, jo valdžią ribojo tik paprotinė teisė ir tie apribojimai, nustatyti didžiojo kunigaikščio skiriamuosiuose raštuose, kuriais daliniam kunigaikščiui arba jo įpėdiniui buvo „duodama“ dalinė kunigaikštystė. „Dalinėje kunigaikštystėje miniatiūroje pasikartodavo beveik visa tvarka, kuri buvo ankstesnėse sritinėse kunigaikštystėse ir pačioje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje: ten taip pat buvo vaivados (Kobryno ir Gruševo Kobryno kunigaikštystėje), vietininkai ir tįjūnai, egzistavo toks pat teismas, tokie patys mokesčiai ir prievolės.“¹⁹ Tokia pat tvarka buvusi Belsko dalinėje kunigaikštystėje Smolensko žemės šiaurėje, Starodubo ir Severų Navgardo kunigaikštystėse bei Okos aukštupio kunigaikštystėse (Novosilio, Belevo, Odojevo, Vorotinsko, Karačevo ir kt.). Apie Okos aukštupio kunigaikštystes M. Liubavskis rašo, kad „šių kunigaikštysčių netgi negalima vadinti valstybėmis Lietu-

vos–Rusijos valstybėje, o greičiau sąjungą su ja sudariusiomis valdomis, susietomis abipusių sutarčių, kurias pažeidus ryšys nutrūkdavo“²⁰.

Tačiau M. Liubavskis, teigdamas federacinį LDK pobūdį, turi omenyje ne tiek iki pat XVI a. LDK išlikusių leninių (apanaziųjų) ir tėvoninių kunigaikštijų valdovų, kiek minėtų aštuonių (jeigu neskaitysi-me „pagrindinės žemės“) ar devynių (jeigu ją įskaitysi) sričių valstybingumo bei autonomijos apraiškas. Tokiomis apraiškėmis jis laiko:

1) Ribos tarp atskirų žemių buvo ne grynai administracinių ribų, bet politinių sienų pobūdžio. Taip M. Liubavskis interpretuoja Kazimiero Smolensko sričiai duotoje privilegijoje aptinkamą pažadą grąžinti šiai sričiai valsčius, nuo jos „atplėštus“ Vytauto ir Švitrigailos laikais, taip pat Kijevo ir kitų žemių privilegijose duodamus pažadus leis valdyti valsčius bei miestus tik „vietiniams“ didikams, o ne atėjūnams iš svetur. M. Liubavskis sugestijuoja, kad XVI a. pradžios LDK žemių ribos iš esmės nesiskiria nuo sienų tarp rusėnų Riurikovičių kunigaikštysčių iki jų įėjimo į LDK sudėtį ir interpretuoja jų pastovumą kaip tų kunigaikštysčių valstybinio savarankiškumo pėdsaką ar likutį. Taigi, patekusios į LDK sudėtį, Kijevo Rusios laikų kunigaikštystės neištirpdavusios joje be pėdsakų, o išlaikydavusios savo politinį atskirumą. Čia rusų istorikas išvelgia esminį skirtumą tarp LDK ir Maskvos valstybės kaip politinių kūnų teritorinės sandaros. Prisijungę buvusias dalines kunigaikštystes, Maskvos didieji kunigaikščiai jas

¹⁸ Ten pat, p. 84.

¹⁹ Ten pat, p. 94.

²⁰ Ten pat, p. 85.

išdraskydavo: gabalais išdalydavo valdyti ar „maitintis“ iš centro atsiunčiamiems vaivadoms, bajorams ir kitiems savo tarnybininkams, visiškai nesiskaitydami su ankstesnėmis šių kunigaikštysčių ribomis. Jeigu tos ribos ir išlikdavo, tai turėdavo ne politinių sienų, bet grynai administracinių ribų reikšmę²¹.

2) LDK žemių laisvųjų gyventojų arba LDK valdovo politinių pavaldinių (visų pirma karo prievolinkų ar bajorų) pavaldumas LDK didžiajam kunigaikščiui buvęs „sritinio pobūdžio“²². Tai reiškia, kad jie jam buvę pavaldūs ne tiesiogiai, bet kaip tam tikros žemės „žemiečiai“. Tai reiškia, kad LDK didysis kunigaikštis be paties bajoro sutikimo negalėjo jo iškelti eiti karinę tarnybą už savo žemės ribų. Šiuo atžvilgiu LDK bajorų padėtis iš esmės skyrėsi nuo Maskvos didžiojo kunigaikščio tarnybininkų, kuriuos jis galėjo kilnoti po savo valdas kur tik panorėjęs, padėties. Gavęs skundą, LDK didysis kunigaikštis negalėjo iškviešti pas save į teismą atsakovo be jo paties sutikimo: tik pats atvykęs į žemę, galėjo patraukti teisman bet kurį jos gyventoją. „Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, Lietuva, tokiais atvejais išskyla tarytum svetima, užsienio valstybė, kur yra bendras valdovas ir kur besibylinėjantys gali važiuoti tik savanoriškai, tarpusavio sutarimu.“²³

3) Mažų mažiausiai dvi (Polocko ir Vitebsko žemės) turėjo privilegiją, kad valdovo vietininkas nebus skiriamas be jų pritarimo. Žemaičiai 1441 m. mainais

už atsisakymą remti Mykolą Zigmantaitį gavo dar didesnę privilegiją – išsirinkti seniūnus (faktiškai šį urėdą ilgam monopolizavo Kęsgailų giminė) ir netgi valsčių tijųnus. Į tokią privilegiją pretendavo ir Kijevo žemės diduomenė, kai 1471 m., mirus daliniam Kijevo kunigaikščiui Simonui Alekaičiui, ji pareikalavo nauju kunigaikščiu paskirti jo brolių Mykolą Didžiojo kunigaikščio Kazimiero ir LDK Ponų tarybos paskirtam Kijevo vietininku Martynui Goštautui teko užimti savo postą jėga palaužus vietinės diduomenės pasiūlymą.

4) M. Liubavskio teigimu, LDK žemių diduomenė kartkartėmis rinkdavosi į sueigas – tų žemių seimus, kurie rinkdavę kai kuriuos pareigūnus, teisdavę, skirstydavę mokesčius, karines ir kitokias prievoles, užsiimdami veikla, „kuri labai panaši į įstatymų leidimą“²⁴ arba tiesiog priimdami tik tam tikroje žemėje galiojančius įstatymus.

5) Iki pat Pirmojo Lietuvos Statuto (1529 m.) priėmimo ir vėliau (jį papildydama) atskirose LDK žemėse galiojo sava atskira paprotinė teisė, su kuria turėjo skaitytis ir valdovo (su vietos diduomenės pritarimu ar be jo) iš centro skiriami pareigūnai.

6) Pagaliau, „žemės nebuvo nušalintos netgi sprendžiant užsienio politikos klausimus, nors atrodytų, kad tokius klausimus turėjo spręsti vien bendravalstybiniai organai“²⁵. Kaip pavyzdžius M. Liubavskis nurodo 1456 m. Lietuvos pasiuntinių reikalavimą Kazimierui, kad Lenkija grąžintų Lietuvai Vakarų Podolę. Toks reikalavi-

²¹ *Жг. Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно*, с. 86.

²² Ten pat, p. 86.

²³ Ten pat, p. 87.

²⁴ Ten pat, p. 90.

²⁵ Ten pat, p. 92.

mas, rusų istoriko teigimu, buvęs priimtas LDK seimo; Kazimiero pasitarimus su seimu (M. Liubavskio žodžiais) 1478 m. dėl karo su Maskva po Novgorodo užgrobumo; klausimo dėl dalinės kunigaikštystės Kijeve sukūrimo karalaičiui Zigmantui (būsimajam didžiajam kunigaikščiui Zigmantui Senajam) svarstymą Lietuvos žemės seime 1496 m.²⁶

M. Liubavskis manė, kad jo aptariamose LDK žemių valstybingumo ir autonomijos apraiškos yra ikilietuviškojo rusėniškųjų LDK žemių laikotarpio ir jų patekimo į LDK būdo paveldas. Žemių seimai – tai „večės“, kokia ji rinkdavosi Kijevo Rusios miestuose, o vėliau iki pat Maskvos laikų išliko Pskove ir Novgorode, taša. Dažnas tokių susirinkimų „darbotvarkės“ klausimas būdavo „netikusio“ kunigaikščio nuvertimas ir naujo (kuris būdavo nuverstojto tolimesnis ar artimesnis giminaitis) pakvietimas. Su šia politine Kijevo Rusios tradicija jis sieja žemių privilegijas neskirti joms kunigaikščių ar vietininkų be jų sutikimo ir netgi pačių didžiųjų LDK kunigaikščių rinkimus. „Vytautas, Zigmantas Kęstutaitis ir Kazimieras tapo didžiaisiais kunigaikščiais, išrinkti Lietuvos žemės kunigaikščių, ponų ir bajorų.“²⁷ Kaip ir beveik visi kiti ikirevoliuciniai Rusijos istorikai, jis visokeriopai pabrėžia savanorišką rusėniškųjų žemių prijungimo prie LDK pobūdį.

Tas prijungimas reikšęs tik tiek, kad vienu metu žemės kunigaikštį Riurikovičių pakeisdavo LDK valdovo (Gedimino ar Algirdo) paskirtas dalinis kunigaikštis. Su kitomis LDK žemėmis jas siedavo tik

tas pats aukščiausias valdovas, o visa valdymo tvarka išlikdavo nepakitusi. M. Liubavskis teigia, kad toks „įstojimas“ į LDK sudėtį būdavo įforminamas sutartimis, įtvirtinančiomis vietines naujos LDK federacijos narės teises. Nė vienas toks „įstojimo sutarties“ raštas neišliko, tačiau rusų istorikas tvirtina, kad išlikę Aleksandro ir Zigmanto Senojo išduoti sritinių privilegijų raštai yra ne kas kita, kaip tokiuose pirminiuose „įstojimo sutarties“ raštuose LDK valdovo duotų įsipareigojimų pakartojimas ir patvirtinimas²⁸.

Šis taikus, savanoriškas rusėniškųjų žemių įėjimo į LDK sudėtį pobūdis geriausiai paaiškina jos kaip valstybės sandaros formos federacinį pobūdį. M. Liubavskis aprašo perversmą, kurį XIV a. pabaigoje–XV a. pabaigoje padarė Vytautas, pakeitęs iki tol M. Liubavskio nurodytas žemes valdžiusius dalinius kunigaikščius Gediminaičius savo nuožiūra skiriamais vietininkais, nepriklausančiais valdančiajai dinastijai. Tačiau dėl po Vytauto mirties išplieskusių dinastinių kovų, vos nesugriovusių LDK kaip valstybės, o vėliau – dėl varžybų su Maskva dėl rusėniškųjų žemių, federacinis LDK pobūdis, kurį ji turėjo nuo pat savo atsiradimo, nepasikeitė. „Be tradicijos čia veikė ir politika – dominuojančios Lietuvos žemės siekis paraližiuoti žemių (*областеи*) įtemptos kovos su Maskvos valstybe ir totoriais epochoje. Šios kovos metu Lietuvai pavaldžioje Rusijoje ne kartą pasireikšdavo svyravimai ir išdavystė (*уатость и измена*), ir užbėgdama už akių žemių atsiskyrimui Lietuva stengėsi

²⁶ Ten pat, p. 92.

²⁷ Ten pat, p. 87.

²⁸ Žr. Любавский М. К. Областное деление и местное управление литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского статута, с. 26.

joms įsiteikti jų teisių ir privilegijų patvirtinimu. [...] Todėl Lietuvos–Rusijos valstybė išlaikė federacinį pobūdį, kurį įgijo po savo teritorinio susikūrimo.“²⁹

Tiesa, rusų istorikas pripažįsta, kad ne visos rusėniškosios žemės į LDK sudėtį įėjo tokiu savanorišku būdu. M. Liubavskis mano, kad apie tą būdą galima spręsti pagal jų padėtį, turėtą LDK XVI a. pradžioje³⁰. Savanoriškai į LDK sudėtį pateko LDK žemės, kurios turėjo LDK kunigaikščių patvirtinamas sritines privilegijas (Polockas, Vitebskas, Smolenskas, Kijevas, Voluinė, Podolė). O rusiškosios „Lietuvos tikraja žodžio prasme“ žemės, dažniausiai vadinamos Juodosios Rusios vardu (Naugardukas, Slanimas, Valkaviskas), Lietuvos Rusia bei Palenkė veikiausiai buvusios lietuvių užkariautos. Kai kur vykusį ir lietuvių kolonizaciją (visų pirma, anksčiau Polockui priklausiusiose Breslaujos apylinkėse). Užkariavimo padariniu jis laiko daugelio Padnieprės sričių aptariamąju laikotarpiu pasidalijimą į „Vilniaus“ ir „Trakų“ – tai Algirdo ir Kęstučio 1345 m. nuvertus Jaunutį sudarytos sutarties visas naujai užkariautas sritis dalytis pusiau pėdsakas³¹. Užkariavimo būdu į LDK patekusios žemės arba įėjo į jos „pagrindinę sritį“ (Lietuvos Rusia), arba nesudarė atskiro politinio vieneto (tokia buvo Palenkė ir Kijevo Rusios laikais gyvavusios Černigovo kunigaikštystės teritorija.

M. Dovnar-Zapolskis LDK federalizmą supranta bendriau ir abstrakčiau, traktuodamas jį ne tik kaip LDK kaip valstybės sandaros, bet ir kaip viso jos socialinio organizavimo principą. Federacinis LDK pobūdis jam reiškia sutarties kaip socialinės tvarkos principo vyravimą ne tik jos politinėje, bet ir socialinėje organizacijoje³². Garsųjį draudimą „griauti senovę“ ir įvesti naujoves jis įdomiai susieja būtent su šio sutarties principo išsigalėjimu. Minėtas draudimas nereiškė, kad „Lietuvos Rusioje“ (toks yra jo mėgstamas LDK pavadinimas) nevyko jokie socialinės ir politinės tvarkos pokyčiai. Tiesiog joje „visi pokyčiai vyksta ne iš išorės, vyriausybės valdžios iniciatyva, bet iš pradžių subręsta pačioje visuomenėje ir tada virsta teisinėmis normomis“³³.

Būtent dėl draudimo griauti senovę ir įvesti naujoves „tarp valstybės ir atskirų sudedamųjų jos teritorijos dalių, arba tarp atskirų grupių asmenų, kuriuos sieja vienkokie ar kitokie interesai, susidaro santykiai, kuriuos galima pavadinti sutartiniais. Valstybė sutvarkoma savotiškais federacijos pagrindais. Atskiras jos dalis su aukščiausia valdžia sieja sutartis. Tokias sutartis didžiojo kunigaikščio vyriausybė sudaro su daliniais kunigaikščiais ir su į valstybės sutartį įėjusiomis atskiriomis žemėmis, palikdama vietines teises. Bet jeigu sutarties

²⁹ *Любавский М. К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно, с. 82.

³⁰ *Любавский М. К.* Областное деление и местное управление литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского статута, с. 1–2, 12–13, 26–27.

³¹ Ten pat, p. 13–14.

³² Šiuolaikiniai socialiniai teoretikai skiria keturis socialinės tvarkos principus: bendruomenę, rinką, sutartį (kontraktą) ir hierarchiją. Žr. *Lichbach M., Seligman A.* Market and Community. The Bases of Social Order, Revolution, and Relegitimation. University Park, 2000, p. 13–52.

³³ *Довнар-Запольский М. В.* Государственное хозяйство великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т. 1. Киев, 1901, с. 28.

principas vyrauja, tai jis išiskverbia ne tik į vyriausybinis santykius, bet ir į tokias sudedamąsias valstybės teritorijos dalis, su kuriomis sutartis kartais atsiranda dėl politinių aplinkybių³⁴.

Kaip ir M. Liubavskis, M. Dovnar-Zapolskis aiškina federacinę LDK kaip valstybės sandarą savanorišku daugumos žemių įėjimu į jos sudėtį. „Stodamos“ į LDK, atskiros rusėnų žemės išsiderėdavo LDK valdovo valdžios išpareigojimą nekeisti nuo senovės jose nusistovėjusios tvarkos, užfiksuojant pagrindines tos žemės teises statutiniu raštu. Tiesa, LDK teritorinės sandaros elementai buvo ne vien žemės, bet ir dalinės kunigaikštystės, kurių kunigaikščius vienur (visų pirma, Okos aukštupyje) su LDK valdovu siejo sutartiniai santykiai, o kitos (Pripetės baseine ir Padnieprėje) buvo LDK valdovo iki gyvos galvos duoti lenai. Kaip žinoma, tokia valstybės santvarka dažnai apibrėžiama feodalizmo terminu. M. Dovnar-Zapolskis primygtinai teigia, kad LDK politinei santvarkai apibūdinti geriau tinka būtent „federacinės“, o ne „feodalinės“ valstybės terminas. „Neneigiant tam tikros feodalinių sąvokų (*феодальных понятий*) įtakos seniausiais laikais Lietuvoje tikraja to žodžio reikšme (*в собственной Литве*), negalima jų taikyti santykiams tarp Lietuvos–Rusijos valstybės kunigaikščių, kadangi čia nebuvo išplėtotą apibrėžta bendra vasalo ir siuzereno asmeninių santykių schema; pagaliau, kunigaikščio valdžios tėvoninio pobūdžio principas ir jo suplakimas, kaip buvo senovės Rusijoje, su valstybiniu pradū būtų prieštaravę sąlyginiam

feodalinės žemėvaldos pobūdžiui. Štai kodėl federacinės valstybės terminas turi daugiau pritaikymo teisių (*большее право на приложение*) Lietuvos Rusios valstybinei santvarkai.“³⁵

Kartu su M. Liubavskiu M. Dovnar-Zapolskis ypač ryškiu federacinio LDK valstybingumo pobūdžio liudijimu laiko kai kurių LDK žemių teisę vykdyti savo užsienio politiką, pateikdamas tą patį pavyzdį – Polocko miesto raštus Rygos miestui. Panašu, kad šį argumentą M. Liubavskis perėmė iš M. Dovnar-Zapolskio, nes jį aptinkame tik vėliau parašytoje rusų istoriko LDK istorijos sintezėje³⁶, bet ne 1892 m. paskelbtoje LDK teritorinio padalijimo ir vietinio valdymo studijoje³⁷. Abu istorikai LDK federalizmo apraiška laiko ir vietinės teisės buvimą. Nors jos rašytinių dokumentų neišliko, apie jos egzistavimą leidžia spręsti besikartojantys žemių privilegijose nurodymai teisti „pagal savo teisę“ bei Polocko ir Rygos sutartyse aptinkama sąlyga, kad rygiečiai Polocke turi būti teisiams pagal „savo“, t. y. Polocko, teisę³⁸.

M. Liubavskis laikė federacinę valstybės sandaros formą pačia primityviausia, implicitiškai darydamas prielaidą, kad „tikra“ valstybė yra unitarinė ir centralizuota, o pažangos kuriant valstybę matas yra laipsnis, kuriuo tam tikras konkretus

³⁵ Ten pat, p. 85.

³⁶ *Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно.*

³⁷ *Любавский М. К. Областное деление и местное управление литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского статута.*

³⁸ *Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. 1, с. 27.*

³⁴ Ten pat.

valstybinis junginys priartėja prie šio idealo³⁹. Tokia prielaida ryškėja kad ir tokiame teiginyje, kuriuo jis užbaigia pagrindinių LDK teritorinių dalių XVI a. pradžioje sąrašą: „visos šios sudedamosios Lietuvos–Rusijos valstybės dalys buvo dar taip mažai sutelktos, kad jose dar buvo tiek ankstesnio politinio savitumo žymių, jog Lietuvos Rusia ir nagrinėjamu laikotarpiu *vis dar buvo politinės federacijos* (kursyvas mano. – Z. N.) pobūdžio – tokia, kokia ji atsiranda dalinių kunigaikštysčių epochoje, XIV a. ir XVI a. pradžioje.“⁴⁰ M. Liubavskio požiūris į federaciją kaip į primityvią valstybingumo formą nestebina, žinant jo „promaskvietišką“ įsitikinimą, kad iš dviejų – vakarinės ir rytinės Rusios valstybių – valstybingumo raidos kelių pažangus buvo tas, kuriuo ėjo Maskvos valstybė, o LDK federalizmas buvo struktūrinė yda, nulėmusi jos atsilikimą ir žlugimą.

Taip pat nenuostabu, kad federacinį LDK valstybingumo pobūdį M. Liubavskis sieja su bendru lietuvių civilizaciniu ir kultūriniu atsilikimu, dėl kurio jie neturėjo savarankiškų valstybės kūrimo idėjų. Tokia yra viena svarbiausių rusų istoriko išvadų, kuria jis užbaigia bendrą LDK teritorinės sandaros apibūdinimą. „Šis vietinės politinės senovės išlikimas [...] buvo susijęs su tuo, kad lietuvių vyriausybė, kurdama valstybę, neturėjo originalių kūrybiškų siekių, tai savo ruožtu lėmė santykinis viešpataujančios genties (*племені*) poli-

³⁹ Federacine M. Liubavskis laiko tokią valstybę, kurios sudedamąsias teritorines dalis į visumą susieja tik bendras valdovas – asmeninė unija. Žr. *Любавский М. К. Областное деление и местное управление литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского статута*, с. 28.

⁴⁰ Ten pat, p. 2.

tinis silpnumas ir neišsivystymas.“⁴¹ Bent jau ankstyvosios XIII a. lietuvių valstybės struktūros buvusios primityvesnės už tas, kurios aptinkamos Kijevo Rusioje, o visą vėlesnę LDK pažangą istorikas sieja su jos paveldo perėmimu. O ir pačių tų struktūrų lietuviai nebūtų pajėgę sukurti be rusų pagalbos: „pagal visus požymius, lietuvių kunigaikščiai iš rusų visuomenės galėjo pasisemti daugiau jėgų ir priemonių valdžiai įvesti, negu iš Lietuvos visuomenės.“⁴²

Žinant, kad M. Dovnar-Zapolskis buvo karštas Rusijos imperijos konstitucinės reformos – kad atskiroms imperijos sritims būtų suteikta autonomija – šalininkas, o šiai imperijai 1917 m. žlugus tapo vienu iš baltarusių nacionalinio valstybingumo „tėvų“, nenuostabu, kad jo požiūris į federacinį LDK valstybingumą yra visiškai priešingas. Kaip ir M. Liubavskis, jis konkretų tos senovės, kurios lietuvių kunigaikščiai įsipareigodavo negriauti, turinį tapatina su Kijevo Rusios sritinių kunigaikštysčių politinėmis ir teisinėmis struktūromis. Tačiau jis laiko LDK politines struktūras labiau išvystytomis, palyginti su tomis, kurias lietuvių kunigaikščiai aptiko Kijevo Rusios žemėse. „Čia mes susiduriame tik su viešosios ir privačios teisės sąvokų sumaišymu, kuris apskritai būdingas neaukštam tautos valstybiniam išsivystymui. Abu elementai – viešas ir

⁴¹ Ten pat, p. 61.

⁴² *Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно*, с. 16. Tiesa, jis nurodo, kad ir Maskvos kunigaikščiai labiau centralizuota ir stipresnė valstybė, „rinkdami“ rusų žemes, sukūrė ne be išorinės pagalbos, kurią jiems suteikė totoriai (žr. *Любавский М. К. Областное деление и местное управление литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского статута*, с. 27).

privatusis – susilieja tiek, kad viešosios teisinės funkcijos įgyja privačios teisės pobūdį ir, atvirkščiai, privatūs santykiai įgyja viešosios teisės atspalvį.⁴³ Tai reiškia, kad valstybės valdžią Kijevo Rusios kunigaikščiai traktavo kaip privačią nuosavybę, o mokestines įplaukas – kaip savo privačias pajamas. Valstybės galva buvo ne tiek valstybės valdovas (*государь*), kiek jos ponas šeimininkas (*господарь*)⁴⁴. Viešosios valdžios privatizaciją riboja tik stiprus žemių ir ypač miestų savivaldos išsivystymas: nesisikaitantis su vietos bendruomene kunigaikštis rizikavo būti išvytas ir pakeistas kitu, „geresniu“. „Jungtinė Lietuvos–Rusijos valstybė iš senovės Rusios perėmė šį tėvoninio ir visuomeninio teisinio pradų sumaišymą, aiškiai vyraujant antrajam.“⁴⁵

„Valstybinio principo“ vyravimą LDK lėmė dvi priežastys. Pirmą priežastis, kuri stipriausiai veikė Lietuvoje siaurą žodžio reikšmę, – tai nuolatinio karo sąlygos, dėl ko didžioji gyventojų duoklių ir prievolių dalis (visų pirma, pilių statyba ir apsauga, visuotinė karo prievolė įsiveržus priešui) tiesiogiai tarnavo valstybinėms, o ne kunigaikščio, jo šeimos ir artimųjų reikmėms. Antra priežastis stipriausiai reiškėsi LDK valdovo santykių su jam pavaldžiomis rusėniškosiomis žemėmis srityje. Ji „šaknijasi pačiame valstybės sudarymo būde, būtent jos federacinėje santvarkoje. Netgi svarstant grynai teoriškai, neabejotina, kad federacinė valstybė sudaroma valstybiniais

tiksiais ir aukščiausios valdžios santykiuose su sudedamosiomis valstybės dalimis yra viešo pobūdžio. Aukščiausioji valdžia sau priskiria tik viešųjų teisių ir pareigų sritį, vietinių elementų rankose palikdama tėvonines teises. Taip būtent atsitiko šiuo atveju: santykiuose su žemėmis ir dalinėmis kunigaikštystėmis didysis kunigaikštis buvo valdovas (*был государем*). Štai kodėl tie mokesčiai ir prievolės, kuriomis buvo apdėtos sudedamosios valstybės dalys, anksti įgijo viešą pobūdį ir ne tik pagal idėją, bet ir iš tikrųjų ėjo visos valstybės naudai“⁴⁶.

Lietuvių istoriografijoje LDK kaip valstybės sandaros forma ir jos raida menkai tyrinėta. Tai nenuostabu, nes lietuvių istorikus tradiciškai domino ir tebedomina etniškai lietuviškos LDK žemės. Tam tikra išimtis yra E. Gudavičiaus „Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų“, kurios trečio skyriaus ketvirtoji dalis „Lietuvos karinės monarchijos virtimas bajoriškąja luomine valstybe“ prasideda skirsniu „Didžiosios Lietuvos kunigaikštijos federacinė žemių struktūra“⁴⁷. Bendrais bruožais E. Gudavičiaus pateikiamas klausimo aiškinimas atitinka aptinkamą M. Liubavskio darbuose. Be valstybės branduolio, E. Gudavičius LDK sudėtyje išskiria šešias didžiąsias rusų žemes: Polocko, Vitebsko, Voluinės, Kijevo, Podolės, Smolensko, taip pat XV–XVI a. sandūroje prarastą „rytų pasienio konglomeratą“⁴⁸. Kitaip nei M. Liubavskis, povytautinių LDK dalinių kunigaikštysčių jis nelaiko visaverčiais

⁴³ Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство великого княжества Литовского при Ягеллогах, т. 1, с. 51.

⁴⁴ Ten pat, p. 55.

⁴⁵ Ten pat, p. 52.

⁴⁶ Ten pat, p. 54.

⁴⁷ Žr. Gudavičius E. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų, p. 383–396.

⁴⁸ Ten pat, p. 388.

LDK valstybinės struktūros elementais (dalinę išimtį daro konjunktūriniais apnažams Švitrigailai ir kai kuriems kitiems valdančiosios dinastijos nariams aprūpinti, kurie buvo kuriami daugiausia senovinės Černigovo kunigaikštystės žemėse). „Šios kunigaikštijos įaugo į valstybės vietininkų valdomas teritorines struktūras kaip stambiosios žemėvaldos, o ne teritorinės autonomijos vienetai.“⁴⁹

Galima pažymėti dar du svarbius akcentus, kuriais skiriasi M. Liubavskio ir E. Gudavičiaus pateikiami LDK teritorinio organizavimo vaizdai. Pirma, pastarasis prie LDK branduolio priskiria ne vien Trakų ir Vilniaus vaivadijų, bet ir Žemaitijos seniūnijos teritoriją. „Nors Žemaitijos kunigaikštija (ja seniūnija buvo laikoma nuo 1441–1442 m.) oficialiai nepriklausė didžiajai Lietuvos kunigaikštijai siaurąja prasme, tačiau faktiškai ji su Vilniaus ir Trakų vaivadijomis sudarė lietuviškąją valstybės centrą. Neturtinga, bet gausi žemaičių bajorija daug lėmė pakeliant lietuvių bajorų nuošimtį bendroje šio luomo sudėtyje. Vilniaus ir Trakų vaivadijos pirmavo gaunamos produkcijos, luominės struktūros susidarymo ir politinių ryšių srityje.“⁵⁰ Antra, jis federacinę LDK struktūrą laiko ne pirmine ir „primityvia“ jos kaip valstybės sandaros forma, kurią ji turėjo nuo pat ekspansijos į rusėnų žemes pradžios, bet istorinės raidos proceso, kurį būtų galima įvardyti „federalizacijos“ terminu, produktu. „Ištisios Lietuvos valstybės mastu, prasidedant XVI a., susiklostė jaunos luominės struktūros žemių federa-

cija su aiškia politinę hegemoniją turinčiu trijų lietuviškųjų vaivadijų branduoliu.“⁵¹ Minėdamas „tris lietuviškąsias vaivadijas“, lietuvių istorikas veikiausiai viena iš vaivadijų vadina Žemaitijos seniūniją, o ne 1513–1514 m. įkurtą Palenkės vaivadiją, į kurią buvo įjungti Bielsko, Drohičino ir Melniko pavietai; juolab kad „ši vaivadija kariniu požiūriu liko Trakų vaivados žinioje“⁵².

Svarbi aptariamam klausimui yra ir Lenkijos istoriografija. Visų pirma reikia paminėti žymaus lenkų istoriko Oscaro Haleckio (1891–1973), 1919 m. Versalio taikos derybose vadovavusio Lenkijos delegacijos ekspertų „komandai“, darbus, kuriuose federalizmas vadinamas „Jogailaičių idėja“⁵³. Lietuvą ir Lenkiją apsupusios Habsburgų, Osmanų ir Rusijos monarchijos buvusios imperijos, o jungtinė Lietuvos ir Lenkijos valstybė įkūnijo priešingą imperijai federalistinę politinę idėją ir jai atstovavo. Jos pradininku O. Haleckis laiko Jogailą, todėl jo įkurtai dinastijai priklauso garbė būti naujos ir pažangios (nors gal kiek aplenkusios laiką) valstybinės santvarkos pioniere.

Kaip teigia O. Haleckis, Jogailaičių federacinė sistema sudarė politines sąlygas harmoningesnei ir kūrybiškesnei Vakarų kultūros sklaidai Rytų ir Vidurio Europoje. Iki Jogailaičių politinės sistemos susidarymo ta sklaida vyko kaip šalutinis vokiškojo *Drang nach Osten* padarinys. Tais pačiais metodais jį siekė tęsti Jogai-

⁵¹ Ten pat.

⁵² Ten pat, p. 393.

⁵³ Žr. Halecki O. Idea Jagellońska. Lwow, 1937; *jo pates: A History of East Central Europe*. 2nd ed. Ed. by Simon A. L. Safety. Harbor, 1980, p. 135–165.

⁴⁹ Gudavičius E. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų, p. 383.

⁵⁰ Ten pat, p. 396.

laičių konkurentai Habsburgai, kuriuos O. Haleckis (kitaip nei Jogailaičius) vadiną imperialistine dinastija⁵⁴. Kurdami Rytų ir Vidurio Europos politinę sistemą, Jogailaičiai sudarė sąlygas Vakarų kultūrai sklįsti į Rytus ne vykdant germanizaciją, „bet tiesiogiai bendradarbiaujant su lotynų pasauliu“⁵⁵, taip pat savo valdomoms suvienytoms žemėms įnešti savitą indėlį į Vakarų kultūrą.

„Jogailaičių idėjos“ įgyvendinimui viso regiono mastu galą padarė Mochačo katastrofa 1526 m. Mūšyje su turkais žuvus bevaikiam Čekijos ir Vengrijos karaliui Liudvikui II Jogailaičiui, šių Vidurio Europos valstybių sostuose įsitvirtino Habsburgai. Tačiau Jogailaičių idėjos įgyvendinimas vyko toliau, tik mažesniame plote, aprėpdamas jau tik Lietuvą ir Lenkiją. 1569 m. Lietuvos ir Lenkijos Liublino uniją ir su ja susijusias Lenkijos ir ypač Lietuvos valdymo tvarkos reformas O. Haleckis laiko tik etapiniais įvykiais ilgame, keletą šimtmečių trukusiame federalizmo kaip Jogailaičių politinės idėjos subrandinimo ir įgyvendinimo procese, užsibaigusiam jau pačiai Jogailaičių dinastijai išmirus.

O kada „Jogailaičių idėja“ gimė? Pats paprasčiausias atsakymas būtų nurodyti Krėvos unijos pasirašymo datą (1385 m. rugpjūčio 14 d.). Garsiąją Krėvos unijos formuluoatę „*terras suas Lithuaniae et Russiae Coronae Regni Poloniae perpetuo applicare*“ O. Haleckis interpretuoja ta prasme, kad Jogaila pasižadėjo likviduoti LDK kaip tokios valstybingumą, priimdamas (buvusių) jos žemių vietininkų bei dalinių

kunigaikščių priesaikas jau kaip Lenkijos karalius. Tačiau tai reiškia greičiau aneksiją, o ne federacinės politinės sistemos, kurios esminis bruožas yra jos subjektų lygybė, įkūrimą. Todėl lenkų istorikas ypač sureiškmina 1401 m. Vilniaus–Radomo uniją, kuri teisiškai įtvirtino LDK kaip atskiros valstybės statusą ir nustatė, kad Jogailai mirus lenkų ponai negalėsia rinkti naujo karaliaus be Vytauto ir jo bajorų žinios. Šią 1401 m. sąlygą O. Haleckis traktuoja kaip abiejų besiformuojančios politinės sistemos dalių lygiateisiškumo, taigi ir jos federacinio pobūdžio, įtvirtinimą. Nuo šiol „unija buvo jau nebe dinastinis reikalas (*dynastic affair*), bet reali federacija (*real federation*)“⁵⁶.

Taigi, rašydamas apie federalizmą kaip „Jogailaičių idėją“, O. Haleckis turi omenyje Lietuvos ir Lenkijos santykių peripetijas po Krėvos unijos ir tarptautinius jų dinastinės politikos padarinius, o ne LDK kaip valstybės sandaros problemas. Tačiau istorikas, pasišovęs rasti kokį nors originalų lietuvių indėlį į Vakarų civilizaciją, gali spėlioti ir spekuliuoti, ar kartais įgyvendinant „Jogailaičių idėją“ tiesiog nebuvo platesniu mastu pritaikyti tie patys politinio mąstymo ir veikimo įgūdžiai ir principai, kurie iki tol jau kaip kokioje laboratorijoje buvo išmėginti kuriant LDK kaip „federacinę žemių grupę“⁵⁷? Ar pati federacinė LDK nebuvo platesnė, po Krėvos unijos susikūrusios Jogailaičių federacinės sistemos užuomazga?

Tokią hipotezę sugestijuoja O. Halec-

⁵⁴ Žr. Halecki O. A History of East Central Europe, p. 231.

⁵⁵ Ibidem, p. 136.

⁵⁶ Ibidem, p. 139.

⁵⁷ Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. 1, с. 19.

kio samprotavimas, kad Jogailaičių federacinė sistema „buvo daugiau negu Lenkijos ir Lietuvos unija Jogailos įkurtos dinastijos valdžioje. [...] Nuo pat pradžių ji apėmė visas tas rusėnų žemes, kurios dabar vadinamos Baltarusija ir Ukraina. Toks politinis kūnas (*body politic*), plytintis nuo Baltijos iki Juodosios jūros, traukė mažesnes gretimas teritorijas dėl tų laisvos, autonomiškos plėtros galimybių, kurias garantavo jo struktūra. Baltijos pakrantėse unija buvo palaipsniui išplėsta, tiesiogiai arba kaip lenus įtraukiant vokiečių kolonijines valstybes Prūsiją ir Livoniją. Juodosios jūros regione Dunojaus kunigaikštystės, o laikinai ir Krymas buvo unijos įtakos sferoje. Jogailaičių galios viršūnėje dinastijos nariai buvo Čekijos ir Vengrijos karaliai. Taigi visa Rytų ir Vidurio Europa, buvusi laisva nuo vokiečių, Osmanų ir Maskvos imperijų, buvo suvienyta politinėje sistemoje, kuri saugojo šią laisvę“⁵⁸.

2. Kodėl LDK buvo ne federacija, bet imperija?

Šiame skirsnyje mėginsiu parodyti, kad tokia tautinę savimeilę glostanti hipotezė yra nepagrįsta, paaiškinti, kodėl taip yra, ir pagrįsti alternatyvų LDK kaip valstybės sandaros formos apibrėžimą. Iškart nurodysiu du svarbiausius dalykus. Nors M. Liubavskis ir M. Dovnar-Zapolskis (kartu su O. Haleckiu) priešingai vertina federaciją kaip valstybės sandaros formą (vienas – kaip primityvią, kitas – kaip pažangią), jie implicitiškai daro prielaidą, kad valstybės sandaros formų įvairovę išsemia unitari-

nės valstybės ir federacijos antitezė arba galbūt (nes nė vienas iš jų konfederacijos nemini) unitarinės valstybės, federacijos ir konfederacijos triada. O. Haleckis tokiuos prielaidos nedaro, nes jis federacijos priešingybę laiko ne unitarinę valstybę, bet imperiją, tačiau jis daro kitą klaidą: imperiją supranta per siaurai – ją sutapatina su viena jos atmaina, kurią galima pavadinti „vestfališkąja imperija“ (žr. toliau 3-iaame skirsnyje).

Pirmuoju klausimu ir yra ypač svarbūs įvade paminėti M. Römerio darbai, o visų pirma – nebaigta studija „Unitarinė valstybė ir valstybiniai junginiai“, nes joje skiriami būtent keturi valstybės sandaros formos tipai: unitarinė valstybė, imperija, konfederacija ir federacija. M. Römeris kritikuoja tas valstybės sandaros formos teorijas, kuriose skiriamos tik trys sandaros formos (unitarinė valstybė, federacija ir konfederacija). Jų autoriai, pasak lietuvių mokslininko, daro „aiškią klaidą“, nes „jie arba imperijos ‘nepastebi’, kas klasifikatoriui yra nedovanotina, nes tai labai ryški forma, arba, matyti, ją įterpia į federaciją arba konfederaciją. Tačiau toks įterpimas yra aiškiai nevykęs“⁵⁹.

Apibūdinti atskiras valstybės sandaros formas M. Römeris pradeda nuo unitarinės valstybės. „Unitarinė valstybė yra ta, kurios visas galios šaltinis yra vienas. Tai yra teritorinės galios monolitas. Todėl joje yra vieninga centro valdžia, iš kurios visos galios dispozicijos išeina, ir pats teritorinis valstybinis junginys yra vieningas: jame yra viena valdžia, viena teritorija ir viena

⁵⁸ Halecki O. A History of East Central Europe, p. 135.

⁵⁹ Römeris M. Valstybės formos ir konstituciniai režimai, d. 3, p. 10.

tauta (*populus*).⁶⁰ Imperija, konfederacija ir federacija yra trys valstybinių junginių tipai. Norėdamas išaiškinti šias sąvokas, M. Römeris pateikia nuo valstybinio junginio, kurį vadina imperija arba imperalistiniu valstybių bloku, apibrėžimą: tai „dviejų ar kelių valstybių junginys, pagrįstas *super-* ir *subordinacijos* principu, kitaip sakant, kuriame vienas šio junginio dalyvių yra superordinuotas kitam ar kitiems, subordinuotam ar subordinuotiems. Šios rūšies junginys narių lygybės nėra: viena valstybė yra viešpataujanti, ji tvarko junginį ir jį disponuoja, kitos valstybės, įjungtos į sudarytą bloką, yra pirmosios žinioje, sudaro jos dominijas“⁶¹. „Superordinacija“ konkrečiau gali reikšti hegemoniją, vasalitetą, protektoratą ir pan. Subordinuoti teritoriniai vienetai gali būti valstybės, „rudimentinės valstybių užuomazgos“ ar iš viso nesudaryti valstybių ir būti „tik pasyvūs amorfiniai svetimos ponaujančios valstybės valdymo ir eksploatacijos objektai, vadinami kolonijomis“⁶².

O konfederaciją gali sudaryti tik valstybės. Skiriamieji konfederacijos požymiai yra jos narių lygybė, suverenumas ir centrinės valdžios, kuri turi teisę ir galią priimti sprendimus, privalomus vykdyti konfederacijos nariams ir tuo atveju, jeigu jų vyriausybės tiems sprendimams nepritaria, nebuvimas. Bendras centras, jeigu toks iš viso egzistuoja, „yra ne viešpataujantis, bet tarnybinis, turįs tiek galios ir kompetencijos jam skiriamajai funkcijai vykdyti, kiek jam nariai yra suteikę, ir negalįs *motu proprio* savo kompetencijos plėsti nė savo

galios didinti. Centras su savo galia ir kompetencija čia yra grynai išvestinis ir narių atžvilgiu tarnybinis“⁶³. Konfederacijomis lietuvių konstitucinės teisės klasikas taip pat laiko personalines ir „realines“ unijas.

Federacija M. Römeris vadina mišrią arba pereinamąją tarp unitarinės valstybės ir konfederacijos valstybės sandaros formą. Konfederacija yra valstybių sąjunga (vokiškai *Staatenbund*), o federacija jau yra jungtinė valstybė (*Bundesstaat*). Jos centras turi imperatyvinę valdžią ir jos sudėtį įeinantiems teritoriniams politiniams vienetais. Konfederacijos principas yra koordinacija, o federacijai, kaip ir imperijai, būdinga subordinacija. Tačiau imperijoje tai yra visų likusių junginio narių subordinacija juos užkariavusiam ar pajungusiam teritoriniam nariui (valstybei), o federacijos nariai yra subordinuoti jų pačių sukurtam centrui, kuriam perduodama daugiau ar mažiau suverenų galių. Federaciją galima lyginti su dviejų aukštų piramide, kurios pirmas aukštas yra federacijos nariai, o antras – bendra valstybė. Imperijoje tas antras aukštas yra metropolija⁶⁴ – valstybė, kuriai pajungtos kitos valstybės ar teritorijos (kolonijos). Federacijoje nė vienas teritorinis vienetas tokio išskirtinio metropolinio statuso neturi. Šiuo atžvilgiu labai įkalbingas tas faktas, kad tvarkant ar pertvarkant valstybę federaciniais pagrindais jos sostinė dažniausiai pasirenkamas ne jos faktinis ekonominio ir kultūrinio gyvenimo centras. Federalinės įstaigos įkurdinamos arba „neutraliame“ istoriškai nusistovėjusio regioninio šalies

⁶⁰ Ten pat, p. 6.

⁶¹ Ten pat, p. 7.

⁶² Ten pat, p. 7–8.

⁶³ Ten pat, p. 8.

⁶⁴ Tiesa, pats M. Römeris šio termino nevartoja.

pasidalijimo atžvilgiu provincijos mieste, arba naujai tam įkurtame mieste (JAV, Australijos, Brazilijos, Kanados atvejai).

Imperijoje tas, kas valdo metropolinį politinį vienetą, valdo ir jai pajungtas kitas teritorijas bei teritorinius darinius, nes imperijoje toks teritorinis vienetas ir jame gyvenanti tauta viešpatauja kitoms. „Būtent imperijoje pavergtosios valstybės tauta yra subordinuota svetimam ponaujančios valstybės tautos viešpatavimui, tuo tarpu federacijoje jos nariai nėra kits kitam subordinuoti, bet abu yra subordinuoti jų jungtinei valstybinei konstrukcijai, sudarančiai lyg antrąjį viršutinį valstybinį aukštą, kurio sudaryme jos abi (jų gali būti ir kelios) lygiai (paritetiškai) bendradarbiauja. Čia viešpataujanti valstybinė konstrukcija (jungtinė valstybė), kad ir subordinuoja apatines, tačiau iš apatinių pati išplaukia. Viešpatavimas ir subordinacija tuo pačiu yra ir valstybinio ponavimo viršūnėje bei valstybingumo apačioj fenomenai, tačiau nėra tarp elementariųjų jungtinio narių kito kitam pavergimo. Elementarinės apatinės valstybinės konstrukcijos visos lygiai yra subordinuotos bendrajai viršutinei jų superkonstrukcijai, kurioje visi elementariniai jungtinio nariai susilieja į vieną viešpataujančią jungtinę valstybę.“⁶⁵ Federacijoje jos narių atstovai būtinai dalyvauja federacijos centro valdžioje, visų pirma, keičiant federacijos konstituciją. Imperijoje subordinuotos valstybės ir teritorijos nuo tokios valdžios yra nušalintos.

Taigi, esminis federacijos požymis yra tas, kad ją sudarantys teritoriniai politiniai vienetai yra lygūs, įeina į jos sudėtį pari-

tetiniais pagrindais: taip pat ir tuo atveju, kai jų teritorija, gyventojų skaičius, ekonominė galia smarkiai skiriasi. Jeigu joje ir išskiriama atskira teritorija, kur sutelktos federacinės valdžios įstaigos (tokia kaip Kolumbijos federacinė apygarda JAV, kurios sostinė yra Vašingtonas), ji arba iš viso nėra atskiras federacijos narys, arba nėra visiems kitiems dominuojantis narys. „Nuo unitarinės valstybės jungtinė (federacija) skiriasi tuo, kad už tam tikrų bendrinės valstybės funkcijų ribų šios valstybės teritoriniai daliniai (nariai) patys turi valstybinio pobūdžio ir veikia savo valstybinėmis priemonėmis, kurios glūdi jų pačių galioje ir nėra bendrinio centro jiems deleguotos. Nuo konfederacijos gi jungtinė valstybė skiriasi tuo, kad joje bendrinis centras nėra tik tarnybinis, pareiņš nuo jungtinio narių ir esąs jų dispozicijoje, bet virto ponaujančiu centru, laikančiu narius savo dispozicijoje jungtinio ir pajėgiančiu juos sudrausti, suvaržyti, pasiimti iš jų tiek kompetencijos ir galios, kiek jam patinka.“⁶⁶

Federacinės valstybės teritorinės sudedamosios dalys būtinai turi turėti bent elementarias valstybingumo apraiškas, unitarinę valstybę sudarančios teritorijos jų turėti negali, o imperijų periferijos gali jas turėti, bet gali ir neturėti. M. Römeris ragina nesuplakti klausimo, ar valstybė yra unitarinė, ar federacinė, su kitu, visiškai skirtingu: ar ji yra centralizuota, ar decentralizuota. Decentralizuota gali būti ir unitarinė valstybė. Taip pat ir unitarinėje valstybėje vietos savivalda gali turėti plačius įgaliojimus, o atskiros sritys – administracinę ir netgi politinę autonomiją, kuri

⁶⁵ Römeris M. Valstybės formos ir konstituciniai režimai, d. 3, p. 13.

⁶⁶ Ten pat, p. 9–10.

reikia teisę leisti įstatymus (kaip pavyzdį M. Römeris nurodo Klaipėdos kraštą). Tačiau unitarinėje valstybėje vietos valdžios funkcijos ir kompetencijos yra centrinės valdžios pavestos arba deleguotos, o federacijoje galutinis tų funkcijų ir kompetencijų savininkas yra federacijos nariai.

Federacinis centras iš narių daugiau ar mažiau gauna ar pasiima, ar pasisavina, jiems palikdamas tai, „ko sau nepasiima (palieka, bet ne paveda, ne deleguoja, ne suteikia“⁶⁷. Federacijoje narių kompetencija ir galia yra bendroji, o centro – atributytinė ar priskirtoji. „Federacijos esmėje glūdi tam tikras narių valstybingumo, jo pirminio galios šaltinio pajautimas ar koncepcija: esą čia, nariuose, o ne centre esąs tas valstybingumo šulinys, nes iš jo imama ir jam lieka tai, kas nepaimta, bet jam nieko neduodama, nes jam duoti nereikia, jisai nieko iš centro negauna, nes jame savaimė elementariškai viskas buvo. Tai yra tasai, kaip aš manau, ryškiausias narių suverenumo likutis ar rudimentas, kuris federacijoje pažymi elementarinę narių valstybingumą, suteikias jiems bent 'štaatsfragmentų' pobūdį.“⁶⁸

Įdomi dar viena M. Römerio brėžiama perskyra – tarp centralizacijos ir decentralizacijos iš vienos pusės ir koncentracijos bei dekoncentracijos – iš kitos⁶⁹. Koncentracijos ir dekoncentracijos perskyra nurodo skirti dvi centralizacijos formas. Kai centralizacija yra koncentruota, tai valdžios viršūnei ir centrui priklauso iniciatyva ir sprendžiamoji galia, o valdžios aparato apačiai bei periferijoje veikian-

tiems organams paliekama tiktaai vykdomoji funkcija. Esant dekoncentruotai centralizacijai iniciatyva ir sprendžiamoji galia perduodama aparato apačiai bei periferijoje veikiančioms organams, o viršūnei ir centras apsiriboja *post factum* vykdoma priežiūra bei sankcijomis.

Palyginę M. Römerio brėžiamas perskyras bei apibrėžimus su šiuolaikiniuose darbuose apie federalizmą aptinkamomis idėjomis, netrunkame aptikti daugybę sąsajų, sąlyčio taškų, kartu įsitikinti, kad jos nėra scholastiški ir nebeaktualūs „saviveikliniai“ Europos periferijos universiteto profesoriaus išvedžiojimai. Autoritetingas amerikiečių politologo Williama H. Rikerio apibrėžimas sako, kad „federalizmas yra politinė organizacija, kurioje vyriausybės veiklos yra padalytos tarp regioninių vyriausybių ir centrinės vyriausybės taip, kad kiekviena iš jų turi tokias veiklas, kuriose priima galutinius sprendimus“⁷⁰.

Konkretesnis ir artimesnis riomeriškajam amerikiečių politologo Danieliaus Elazaro pateikiamas federalizmo apibūdinimas, kurio išeities tašku jis pasirenka „necentralizacijos“ sąvoką⁷¹. D. Elazaras, panašiai kaip M. Römeris, nurodo, kad centralizacijos ir decentralizacijos antitezė nėra išsami. Esant decentralizacijai centras perduoda dalį savo valdžios įgaliojimų ir išteklių periferijai arba valdžios hierarchijos viršūnei – apačiai. Bene geriausias decentralizacijos rodiklis yra mokestinių

⁷⁰ Riker W. Federalism // Handbook of Political Science. Vol. 5. Governmental Institutions and Processes / Eds. F. I. Greenstein, N. W. Polsby. Reading, Mass., 1975, p. 101.

⁷¹ Žr. Elazar D. J. Contrasting Unitary and Federal Systems // International Political Science Review. 1997, Vol. 18 (3), p. 237–251.

⁶⁷ Ten pat, p. 22.

⁶⁸ Ten pat, p. 114.

⁶⁹ Žr. ten pat, p. 39.

įplaukų pasiskirstymas tarp centro ir vidaus savivaldybių. Kuo didesnė vietinių savivaldybių gaunamų mokesčių įplaukų dalis bendroje jų masėje, tuo decentralizacijos laipsnis didesnis. Statistiniai duomenys rodo, kad tas rodiklis unitarinėse valstybėse (pvz., Japonijoje ir Švedijoje) gali būti aukštas, o federacinėse (pvz., Australijoje) – žemas⁷². Taigi, gali būti unitarinė valstybė, kurioje vyrauja decentralizuotas viešųjų išteklių paskirstymas, ir federacinė, kur tai daro ne federacijos nariai, bet jos centras. Gali būti unitarinės centralizuotos, unitarinės decentralizuotos, federacinės decentralizuotos ir federacinės centralizuotos valstybės. Federalizmo atveju valdžia yra paskirstyta tarp daugelio centrų, iš kurių nė vienas „nėra ‘aukštesnis’ ar ‘žemesnis’ savo svarba negu bet kuris kitas, kitaip negu organizacinėje piramidėje“⁷³. M. Römeris tą patį federacijos bruožą aprašo teigdamas, kad federacijos nariai ar centrai yra tarpusavyje lygūs ir nėra vienas kitam subordinuoti.

Antriniai modernių demokratiškos federacinių valstybių požymiai yra bikameralizmas (dvejų rūmų parlamentas), kai yra stiprūs aukštieji rūmai, kurie reprezentuoja federacijos narius; nelanksti, sunkiai pakeičiama konstitucija ir aktyvūs konstituciniai teismai. Federacijose aukštieji ir žemieji parlamento rūmai paprastai būna nekongruentiški. Tai reiškia, kad rinkimai į aukštuosius ir žemutinius rūmus skiriasi proporcingumu. Nekongruentiškumas yra neišvengiamas federacijos narių lygybės ir paritetinio atstovavimo centriniuose (fede-

raliniuose) valdžios organuose padarinys⁷⁴. Jis dažniausiai pasitaiko tose federacinėse valstybėse, kurių subjektai skiriasi gyventojų skaičiumi, bet nuo kiekvieno subjekto į aukštuosius rūmus yra renkamas toks pat atstovų skaičius. Kraštutinis nekongruentiškumo laipsnis būdingas rinkimams į JAV Senatą, kur 10 proc. gyventojų, gyvenančių mažiausiose valstijose, išrenka apie 40 proc. senatorių⁷⁵. Visi šie antriniai modernaus federalizmo bruožai yra tarpusavyje susiję: federacinę valstybės santvarką keblu įsivaizduoti be bikameralizmo ir nelanksčios konstitucijos, nes tik sunkiai pakeičiama, nelanksti konstitucija gali užtikrinti realias savarankiškumo garantijas federacijos subjektams. Savo ruožtu tokiai konstitucijai interpretuoti reikia aktyvių konstitucinių teismų.

To, kas pasakyta, visiškai pakanka LDK kaip federacijos koncepcijai įvertinti. Jeigu remtumės ką tik aptarta federacijos samprata, pagrindo laikyti LDK federacija nėra. LDK sudariusių žemių pariteto ar lygybės nebuvo. Rusėniškosioms žemėms nebuvo paritetiniais pagrindais atstovaujama LDK centrinėse valdžios įstaigose ar valdančiajame elite. LDK žemes siejo subordinacijos santykis – toks, kad metropolijai – tam LDK regionui, kurį pats M. Liubavskis vadino jos „pagrindine sritimi“, „centrine žeme“, „pagrindiniu istoriniu šios valstybės branduoliu“, – buvo subordinuotos kitos LDK žemės. Likusios žemės buvo šio branduolio „aneksai“, kaip

⁷² Žr. Lijphart A. *Patterns of Democracy*, p. 189.

⁷³ Elazar D. J. *Contrasting Unitary and Federal Systems*, p. 239.

⁷⁴ Nevartodamas nekongruentiškumo termino, ši federacinės demokratinės valstybės atstovaujamųjų institucijų bruožą aptaria ir M. Römeris. Žr. *Römeris M. Valstybės formos ir konstituciniai režimai*, d. 3, p. 87–89.

⁷⁵ Žr. Lijphart A. *Patterns of Democracy*, p. 209.

jas vadino A. Presniakovas⁷⁶. „Aneksas“ – tai ne lygiateisis sudėtinės valstybės narys, kaip yra esant federacijai.

Faktus, kurie byloja apie hierarchinę ar subordinacinę (o ne koordinacinę) LDK žemių ryšio struktūrą, pateikia patys federacinės LDK koncepcijos šalininkai. Sakysime, M. Liubavskis nurodo, kad jo taip pavadinta LDK „pagrindinės srities“ „padėtis lietuvių ir rusų valstybėje buvo dominuojanti“⁷⁷. Ši sritis buvusi tankiausiai apgyvendinta ir turėjo daugiau gyventojų už bet kurią kitą LDK žemę. Čia buvo sukonzentruoti didžiojo kunigaikščio dvarai (nors jų būta ir kitose LDK žemėse. Čia daugiausia telkėsi ir valdančioji Lietuvos aukštuomenė (Goštautai, Radvilos, Zaberezinskiai ir kt.). Ši sritis išsiskyrė ir savo valdymo bei teismo tvarka, „savo papročiais, savo lietuviška teise“⁷⁸. „Žodžiu, Lietuvos žemei ir nagrinėjamu laikotarpiu priklausė politinė hegemonija ir atstovavimas tame sudėtingame žemių ir valdų komplekse, koks buvo didžioji kunigaikštystė; todėl jos vardu ir buvo vadinama visa valstybė.“⁷⁹ Lietuvos žemė, kurios jėgomis bei ištekliais buvo sukurta LDK, „joje natūraliai turėjo politiškai vyraujančią ir privilegijuotą padėtį“⁸⁰.

Išskirtinę šio regiono padėtį įtvirti-

⁷⁶ *Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Т. 2. вып. 1: Западная Русь и Литовско-Русское государство. Москва, 1939, с. 110. „Aneksais“, beje, periferines LDK žemes vadina ir pats M. Liubavskis. Žr. *Любавский М. К. Литовско-русский сейм: опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. Москва, 1900, с. 104.**

⁷⁷ *Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно, с. 82.*

⁷⁸ Ten pat.

⁷⁹ Ten pat, p. 7.

⁸⁰ Ten pat, p. 61.

no išgalėję po krikšto draudimai statyti čia naujas stačiatikių cerkves, o stačiatikiams – turėti jame urėdus (vienintelė išimtis už asmeninius nuopelnus buvo padaryta Konstantinui Ostrogiškiui). Tačiau kartu kitų, stačiatikiškų LDK žemių vietinio valdančiojo elito atstovams buvo užkirstas kelias iškilti į valdančiąją LDK centro grupuotę, kurios personalinė sudėtis nuo XV a. maždaug sutapo su LDK Ponų tarybos sudėtimi. Aukščiausias, garbingiausias pareigas joje ėjo dignitoriai, turėję būtent Trakų ir Vilniaus urėdus. Iki pat XV a. pabaigos šiuos urėdus turėjo ir Ponų taryboje dominavo lietuviškos kilmės giminės – Goštautai, Astikai, Radvilos, Kęsgailos, Sakai (Sakavičiai), Zaberezinskiai. Tik nuo XV a. pabaigos į valdančiąją centro grupuotę pradėjo įsiterpti išeivių iš rusėniškosios periferijos – Chodkevičiai, Sapiegos, Bohovitinovičiai⁸¹. Tačiau tokio iškilimo sąlyga ar kaina buvo perėjimas į katalikybę ir žemėvaldos LDK „pagrindinėje srityje“ įsigijimas.

Jeigu LDK nebuvo federacija, tai kas gi ji tada buvo? Vartojant pirmiau aptartas sąvokas, jos, kaip valstybės, sandarą tiksliausiai nusako imperijos sąvoka. LDK teritorinėje organizacijoje nesunkiai atpažįstame struktūrinius elementus, būdingus imperijai kaip valstybinio junginio tipui. Kaip teigia autoritetingas amerikiečių tyri-

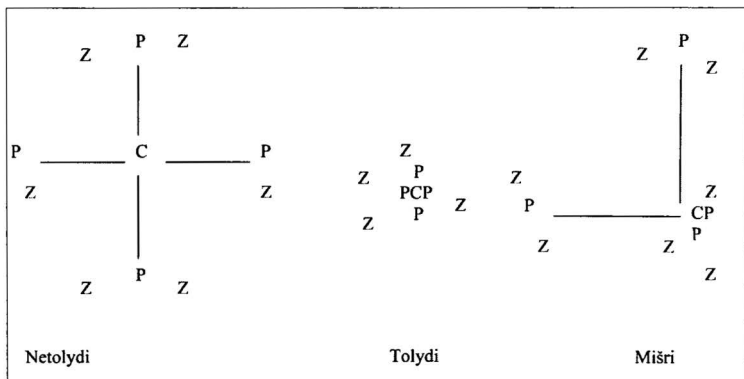
⁸¹ Žr. *Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 218–219; Gudavičius E. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų, p. 399; Kirkiėnė G. Chodkevičių vaidmuo LDK politinio elito struktūroje XV–XVI a. Daktaro disertacija: humanitariniai mokslai, istorija (05H). Vilnius: Vilniaus universitetas, 2005; Petrauskas R. Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje–XV a.: sudėtis – struktūra – valdžia. Vilnius: Aidai, 2003.*

nėtojas Alexandras Motylis, imperija – tai „hierarchiškai organizuota politinė sistema, kurios struktūra primena stebulę – ratą be ratlankio, – kurioje branduolio elitas ir valstybė viešpatauja periferinio elito ir visuomenės atžvilgiu, veikdami kaip tarpininkai vykstant reikšmingoms jų sąveikoms ir nukreipdami išteklių srautus iš periferijos į branduolį ir atgal į periferiją.“⁸²

Politinėje struktūroje, pagrįstai vadinamoje „imperija“, visada galima išskirti metropoliją ir periferiją, kurių gyventojai ir elitas suvokia vieni kitus kaip „kitokius“, „svetimus“, „atėjūnus“ ir „vietinius“ (angl. *native*). Be to, A. J. Motylis pabrėžia, kad į tokią struktūrą turi įeiti mažiausiai dvi periferinės politinės visuomenės, nes esminis imperijos (ir skiriantis ją nuo neimperinės federacijos) bruožas yra tiesioginių ryšių tarp tai pačiai imperijai pavaldžių periferinių politinių visuomenių nebuvimas. Ne-

imperinėse federacijose nėra metropolijos ir periferijos perskyros, o centrinės valdžios įstaigos yra sutvarkytos taip, kad regionai gali tarpusavyje koordinuoti ir derinti savo interesus bei veiksmus palaikydami santykius su centrine vyriausybe.

Tipišką imperijos struktūrą vaizduoja struktūrinės schemos (1 pav.). Šiose schemose metropolija (C) užima stebulės vietą, o stipinai vaizduoja ją su periferinėmis politinėmis visuomenėmis (P) siejančius ryšius. Raidės Z simbolizuoja išorines imperijos atžvilgiu politines struktūras. Priklausomai nuo metropolijos ir periferinių politinių visuomenių geografinės, imperijos gali būti tolydžios (angl. *continuous*) ir netolydžios (angl. *discontinuous*). Pirmajam tipui visų pirma priklauso žemyninės imperijos, antrajam – užjūrio. Žinoma, galimi ir mišrūs atvejai, kai dalis imperijos kontroliuojamų periferijų yra betarpiškos me-

1 pav. Imperijos struktūra⁸³

⁸² Motyl A. *Imperial Ends: the Decay, Collapse, and Revival of Empires*. New York, 2001, p. 4.

⁸³ Žr. ten pat, p. 18–20.

tropolijos kaimynės, o kitos yra nutolusios, būdamos atskirtos kitų valstybių teritorijos sausumoje arba jūrų bei vandenynų (juos vaizduoja dešinioji schema).

Žvelgdami į XIV–XVI a. LDK teritorinę struktūrą per šiuolaikiniuose lyginamuosiuose imperijų tyrimuose vartojamų sąvokų prizmę, galime jos sandaroje išskirti visus tipiškai imperijai būdingus struktūrinius elementus. Be metropolijos, ji turėjo savo periferiją ar periferijas, kurios ir vadinosi žodžio „periferija“ vertiniu į rusėnų kalbą – „ukrainomis“. LDK „ukraina“ buvo ne vien tos žemės, kurios ilgainiui tapo šalies, žinomos „Ukrainos“ vardu, teritoriniu branduoliu. LDK „ukrainiečiai“ buvo ir žemaičiai, nes Žemaitijoje egzistavo (XIV–XV a. – visiškai neabejotinai) atskira „politinė visuomenė“, turinti savo valdžios elitą, savivaldą, sritinę savimonę, vietinę teisę. Bent jau tuo laikotarpiu, kai Žemaitijos seniūnai buvo Kęsgailos, „ukrainietiškas“ Žemaitijos kaip LDK netiesioginiam valdymui pavaldžios periferinės politinės visuomenės statusas nekelia abejonių. Atskirą politinę visuomenę galima aptikti ir to paties laikotarpio Voluinėje. „Ypatingą padėtį užėmė gausūs Voluinės didžiūnai ir bajorai, į kurių interesus centro valdžia turėjo atsižvelgti. Čia buvo mažiausiai kišamasi skirstant žemėvaldą ir vietines pareigybes, išliko vietinių rusų kunigaikščių, Gediminaičių ir Alšėniškių valdos“⁸⁴.

Vietinėms politinėms visuomenėms XIV a. buvo keblu konsoliduotis iš stepių nuolat puldinėjamosiose Kijevo ir Podolės

žemėse, tačiau tokios visuomenės tikrai egzistavo savo senovines privilegijas visada uoliai gynusiose Vitebsko ir Polocko žemėse, taip pat Smolensko žemėje. Jokių tarpusavio ryšių šie periferiniai aneksai nepalaikė, o į vieną valstybinę struktūrą jas vienijo pavaldumas tam pačiam imperiniam centrui lietuviškojoje metropolijoje. Okos aukštupio kunigaikštysčių konglomeratas gali būti priskirtas jau tik LDK „neformalios imperijos“ arba siuzereniteto sferai. Kaip tai apskritai labai būdinga ikimoderniųjų laikų imperijoms, Rytuose LDK iki XV a. pabaigos aiškios sienos neturėjo – neformalios imperijos ar siuzereniteto sfera palaipsniui perėjo į hegemonijos sferą, kuriai įvairiais LDK istorijos laikotarpiais priklausė ne tik dalis Okos aukštupio kunigaikštysčių, bet ir Tverė, Riazanė, Pskovas, Naugardas, Moldavija, Didžioji Orda. Didžiausio išsiplėtimo LDK hegemonijos sfera pasiekė, žinoma, Vytauto laikais, kai į ją pateko visa Rytų Europa⁸⁵.

3. Jeigu LDK buvo imperija, tai kodėl to (iki šiol) istorikai nematė?

Pareiškus, kad LDK buvo imperija, neišvengiamai kyla klausimas, kodėl gi geriausi iš geriausių LDK istorijos specialistai neatpažino, kad LDK yra imperija? Pats pirmas atsakymas, kuris ateina į galvą, būtų toks: apie tai neparašyta pirminiuose istorijos šaltiniuose. Jeigu neskaitytume 1370 m. graikiškai surašyto Algirdo laiško Konstantinopolio patriarchui, kuriame jis tituluojasi žodžiu βασιλεύς (*basileus*),

⁸⁴ Gudavičius E. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų, p. 389.

⁸⁵ Žr. Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795, p. 144.

kurį galima versti ir „imperatorius“⁸⁶, bei negausių archeologinių radinių⁸⁷, kuriuose aptinkame tą patį žodį, neturime duomenų, kad LDK valdovai (kitaip nei Maskvos carai), būtų kada nors vadinę savo valstybę „imperija“. Nors XV a. pabaigoje pradėjusį cirkuliuoti lietuvių kilmės iš romėnų mitą buvo galima panaudoti pretenzijoms į imperinį Romos paveldą reikšti, tai nė karto nebuvo padaryta. Kaip „visi žino“, LDK (jeigu neskaitysime trumpo Mindaugo laikų epizodo) netapo netgi karalyste, tai kaipgi galima kalbėti apie senovės Lietuvos imperiją? Be abejo, šitas žinojimas didelio LDK istorijos žinovo galvoje yra rimta kliūtis, kad į tą galvą galėtų ateiti mintis apie LDK kaip imperiją.

Tačiau tokių kliūčių nėra galvose ne tokių didelių atskirų šalių istorijos žinovų, kokie yra tyrinėtojai, savo disciplina laikantys lyginamąją istorinę sociologiją, lyginamąją politiką ir tarptautinių santykių teoriją⁸⁸. Nusprendę imperijomis laikyti tik tokius politinius darinius, kurie vienaip ar kitaip pretenduoja į Romos imperijos

paveldą, negalėtume imperijos sąvokos taikyti už Vakarų civilizacijos ribų. Tačiau toks taikymas neatsiejamas nuo lyginamojo sociologinio ir apskritai socialinio mokslinio tyrimo esmės. Todėl tokius tyrimus atliekantys tyrinėtojai imperinį diskursą laiko svarbiu, tačiau ne esminiu imperijų požymiu, o tokiais požymiais mano esant tam tikrus jų sandaros, politikos, vaidmens tarptautinėje sistemoje bruožus⁸⁹. Tokį požiūrį aptinkame ir M. Römerio studijoje, kuria remiasi šis straipsnis.

Vis dėlto klasikinė hermeneutinė metodologija nėra vienintelė kliūtis mąstyti LDK kaip imperiją. LDK istorijos pirminiuose šaltiniuose neaptiksime, kad lietuviai arba jų kaimynai amžininkai XIV–XV a. LDK vadintų federacija, tačiau šaltinių tylėjimas nesutrukdė atsirasti ir įsitvirtinti federalistinei LDK valstybės sandaros teorijai. Abi – ir LDK kaip federacijos, ir LDK kaip imperijos – koncepcijos nėra tiesiogiai „pasemtos“ iš šaltinių, o remiasi tuo, ką žymus lenkų istorikas ir istorijos metodologas Jerzy Topolsky vadino *wiedza pozaźródłowa* (ne šaltiniais pagrįstu žinojimu)⁹⁰. LDK kaip imperijos koncepcija yra priimtina tik tuo atveju, jeigu ji gali paaiškinti tuos faktus, kuriais remiasi federacinės koncepcijos šalininkai ir turi dar kokių nors kitų pranašumų.

Tokiu pranašumu laikau tai, kad, pa-

⁸⁶ Žr. Ročka M. Rinkiniai raštai. Sudarė ir parengė Mikas Vaicekauskas. Vilnius, 2002, p. 11–18.

⁸⁷ Žr. Strockis M. Žemutinės pilies lentelės įrašas. <http://www.lietuvospileys.lt/images/pdf/LentelėUni.pdf>. [žiūrėta 2008 08 16].

⁸⁸ Žr., pavyzdžiui, Barfield Th. J. The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China. Cambridge (Mass), 1989; *jo paties*: The Shadow Empires: Imperial State Formation along the Chinese-Nomad Frontier // Empires. Perspectives from Archaeology and History / Ed. S. Alcock. Cambridge, p. 10–41; Buzan B., Little R. International Systems in World History. Remarking the Study of International Relations. Oxford, 2000; Empires, Systems and States: Great Transformations in International Politics / Eds. M. Cox, T. Dunne, K. Booth. Cambridge, 2001; Doyle M. Empires. Ithaca and London, 1986; Motyl A. Revolutions, Nations, Empires: Conceptual Limits and Theoretical Possibilities. New York, 1999; *jo paties*: Imperial Ends: the Decay, Collapse, and Revival of Empires.

⁸⁹ Visiško sutarimo klausimu, kokie tie bruožai, lyginamojoje imperiologijoje nėra. Apie šiuolaikines imperiologines koncepcijas išsamiau žr. Lopata R., Statkus N. Imperijos, pasaulio tvarka ir mažosios valstybės // Lietuvos metinė strateginė apžvalga 2005. Vilnius, 2006, p. 27–84. Šio straipsnio autorius jau mėgino jas pritaikyti LDK istorijos interpretacijai. Žr. 9-je išnašoje nurodytas autoriaus publikacijas.

⁹⁰ Žr. Topolski J. Methodology of History. Warszawa, 1976, p. 401–427.

žvelgę į LDK kaip į imperiją, galime LDK istorijos faktus suvokti platesnėje, neeuropocentrinėje visuotinės ir globaliosios istorijos perspektyvoje. Kartu LDK istorijos faktų interpretacija imperiologiniu požiūriu praturtina ir imperijos bei imperializmo kaip fenomeno suvokimą, nes LDK kaip imperija turi tam tikrų savitų, gal net išskirtinių bruožų. Tyrinėdami LDK istoriją kaip imperiją ir imperializmo epizodą, imperializmą ir imperijas galime ir turime suvokti plačiau, atskleisdami visą jų įvairovę. Iš tikrųjų, bene didžiausias episteminis kliuvinys istorikui lietuviui, lenkui ar rusui pripažinti LDK imperija yra tai, kad jis sąmoningai ar pasąmoningai lygina ją su jos Rytų kaimyne ir mirtina priešė – Maskvos valstybe, kuri jau XV a. pabaigoje pasiskelbė „trečiąja Roma“, jos valdovas – „caru“ (t. y. Cezariu), o XVIII a. pradžioje – dar ir imperatoriumi. Jeigu istoriko lyginamosios žiūros akiratis apsiriboja Maskvos valstybės ir LDK kontrastu ir dar daroma prielaida, kad Maskvos valstybė buvo imperija *par excellence*, tai keblu pastebėti, kad LDK ir Maskvos varžybos buvo dviejų imperijų kova⁹¹.

Imperinis LDK kaip valstybės pobūdis išryškėja, jeigu neapsiribojame šiuo ir į plačiąją lietuvių sąmonę įsigėrusiu kontrastu, bet lyginame daugiau imperijų. Tada netrunka paaiškėti, kad Rusijos imperija reprezentuoja tik tam tikrą imperijų atmainą, o kai kuriais atžvilgiais netgi yra

⁹¹ Istorikui lietuviui pripažinti LDK imperija trukdo ir ta negatyvi vertinančioji konotacija, kuri lietuvių kalboje yra įsigėrusi į žodį „imperija“. Tačiau tokios konotacijos nėra, pavyzdžiui, anglų kalboje: daugelis amerikiečių istorikų, karštų savo šalies patriotų, su pasididžiavimu vadina savo šalį „imperija“. Kas įrodė, kad nebūna gerų imperijų?

netipiška imperija. Tas jos netipiškumas pasireiškia tuo, kad Maskvos valstybė, vėliausiai nuo Kazanės chanato nukariavimo 1552 m. laikų tapdama tautiška, kultūriškai ir religiškai heterogeniška valstybė, buvo kuriama ir valdoma kaip unitarinė, koncentruotai centralizuota valstybė. Nors dėl ribotų komunikacijos galimybių dideli pasienio pakraščių regionai (visų pirma, kazokų gyvenami) turėdavo plačią faktinę autonomiją, pasitaikius pirmai galimybei Rusijos carai siekdavo likviduoti pajungtų sričių politinį savitumą, paversti jas tiesiogiai iš centro valdomomis gubernijomis. 1914 m. tik keturios Rusijos imperijos sritys nebuvo tiesiogiai centro valdomos: Suomijos didžioji kunigaikštystė, Bucharos ir Chivos chanatai bei Urianchajaus kraštas (dabartinė Tuvos autonominė respublika šiuolaikinės Rusijos sudėtyje).

O skiriamuoju tipiškos imperijos bruožu šiuolaikiniai imperijų tyrinėtojai laiko būtent netiesioginio valdymo sistemą. Vienas žymiausių šiuolaikinės lyginamosios istorinės sociologijos atstovų Charles Tilly (JAV) netiesioginį valdymą netgi laiko svarbiausiu skiriamuoju imperijų bruožu: „imperija yra didelė sudėtinė politija (*composite polity*), kurią su centrine valdžia sieja netiesioginis valdymas (*linked to central power by indirect rule*). Centrinė valdžia vykdo tam tikrą karinę ir fiskalinę kontrolę kiekviename didesniame savo imperinio domeno segmente, bet toleruoja du pagrindinius netiesioginio valdymo elementus: 1) išlaiko arba sukuria atskiras sritis (*particular distinct compacts*) kiekvienam segmentui valdyti; vykdo valdžią per tarpininkus, kurie savo srityse naudojami didele autonomija mainais už paklus-

numa, duoklę ir karinį bendradarbiavimą su centru.⁹²

Jau moderniaisiais laikais tokią netiesioginio valdymo sistemą nuosekliausiai taikė Didžioji Britanija. Visų pirma, pačioje didžiausioje savo kolonijoje – Indijoje⁹³. Ji dalijosi į britų tiesiogiai valdomas sritis ir kunigaikštystes, kurių valdovus radžas (kunigaikščius) ir maharadžas (didžiuosius kunigaikščius) su Jungtinės Karalystės monarchu siejo vadinamoji „subsidiarinė sąjunga“ (angl. *subsidiary alliance*), kuria kunigaikštis išipareigodavo paleisti savo paties kariuomenę, priimti ir išlaikyti britų kariuomenės įgulus, taip pat priimti britų rezidentą, kuris vadinosi *Resident at his Court*. Indijos nepriklausomybės paskelbimo išvakarėse tokių kunigaikštysčių buvo daugiau kaip 500. Kiekvienoje kunigaikštystėje buvo paliekami galioti jos įstatymai, ji turėdavo savo ministrus, teismus ir administracinius organus, į kurių veiklą britai nesikišdavo.

Tokiu pat būdu britai valdė ir daugelį kitų savo kolonijų, kurios turėjo vasalinių valstybių ar protektoratų statusą. Afrikoje kitas klasikinis netiesioginio valdymo sistemos pritaikymas buvo grupės „karalysčių“ (Ankole, Buganda, Bunyoro, Toro) šiuolaikinės Ugandos teritorijoje valdymas. Kaip ir Indijoje, čia britai apsiribodavo šių politinių darinių užsienio politikos kontrole

⁹² Tilly Ch. *How Empires End // After Empire. Multiethnic Societies and Nation Building. The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires* / Eds. Barkey K., von Hagen M. Boulder, 1997, p. 3.

⁹³ Žr., pavyzdžiui, Judd D. *The Lion and the Tiger: The Rise and Fall of the British Raj, 1600–1947*. Oxford, 2004; Douglas M. *India under Colonial Rule 1700–1885*. Harlow and London, 2006; Ramusack B. *The Indian Princes and Their States*. Cambridge, 2004.

ir įgulų įkurdinimu strategiškai svarbiose vietose bei „karaliaus sosto“ paveldėjimo kontrole, nesikišdami į jų vidaus valdymą. Taigi, britai kūrė ir valdė savo imperiją lietuvišku būdu – negriaudami senovės ir neįvedinėdami naujovių. Tų naujovių britų kolonijose atsirasdavo savaime, iš apačios, joms išitraukus į pasaulinę kapitalistinę rinką ir prasidėjus ekonominiams bei socialiniams pokyčiams.

Imperijoje, pagrįstoje netiesioginio valdymo sistema, aptinkame valdžios padalijimą, išoriškai primenantį federacinę valstybės santvarką. Tas išorinis panašumas, kuris ryškesnis lyginant LDK su Maskvos valstybe, ir klaidina LDK istorijos tyrinėtojus, laikančius ją federacija. Iš tikrųjų ji buvo imperija, tačiau ne rusiško, bet britiško tipo, pagrįsta netiesioginiu valdymu. Tipiška Maskvos imperijos politika buvo vietinio elito deportacija, perkėlimas į kitas jos sritis ir pakeitimas iš centro atsiųstais tarnybininkais. Tokia politika buvo plačiai vykdoma XVI a. pradžioje prie Rusijos prijungus Smolensko žemę. Tokiu pat būdu buvo palaužti kairiakrantės Ukrainos kazokų mėginimai išlaikyti vietos autonomiją, kurią Rusijos caras Aleksejus Michailovičius pažadėjo jiems palikti, Perejaslavlio rada 1654 m. nusprendus prisijungti prie Maskvos valstybės. LDK didieji kunigaikščiai savo imperiją kūrė britiškuoju būdu – ieškodami susitarimo su vietiniu valdžios elitu ir palikdami nepaliestą vidaus valdymo tvarką. Rusėnų žemių, kurioms M. Liubavskis priskiria federacijos narių statusą, įstojimas į LDK sudėtį buvo „savanoriškas“ tik tokia prasme, kokia buvo „savanoriškos“ Indijos radžų sutartys su britais: kaip mažiausio

blogio pasirinkimas esant tokiam karinių ir politinių jėgų santykiui⁹⁴.

Visi M. Liubavskio nurodyti LDK kaip valstybės sandaros bruožai, kurių pagrindu jis kvalifikuoja LDK kaip federaciją, visiškai sutelpa į LDK kaip klasikinės ar britiškojo tipo imperijos, pagrįstos netiesioginiu valdymu, koncepciją. Ribos tarp tokių periferinių sričių yra būtent ne administracinės ribos, bet politinės sienos. Jų įjungimas į „britišką“ (ar „lietuvišką“) imperiją reiškė ne jų politinio atskirumo panaikinimą, o *Pax Britannica* (ar *Pax Lituanica*) įvedimą: rusų daliniai kunigaikščiai, indų radžos, Ugandos „karaliai“ vaidus dėl teritorijų priklausomybės ar valdžios paveldėjimą nuo šiol sprendavo ne karu, bet kreipdamiesi į LDK didžiojo kunigaikščio, lietuvių ar britų vietininko „trečiųjų teisimą“. Kokiai nors Bugandai (Ugandoje) ar Kolhapurui (Indijoje) tapus Didžiosios Britanijos protektoratu, nei jos vietinis valdžios elitas, nei tuo labiau eiliniai gyventojai neįgydavo tokių teisių, kokias turėjo Anglijos ir Škotijos gyventojai, ir likdavo savo tradicinių politinių visuomenių nariai. Taip pat ir Polocko, Vitebsko ar Voluinės žemių, joms patekus LDK valdžion, rusėnų diduomenės atstovai netapdavo lygūs su bajorais, tarnaujančiais Traukų ir Vilniaus kunigaikščiams, likdavo visų pirma polockiečiai, vitebskiečiai ar voluiniečiai, o tik paskui būdavo LDK didžiojo kunigaikščio pavaldiniai. M. Liubavskis pabrėžia kai kurių LDK žemių teisę nepriimti jiems neįtinkančių vaivadų ir kitų centro pareigūnų. Tačiau tai dar nereiškia, kad

jie galėdavo išsirinkti vaivadą ar seniūną, kuris buvo nepriimtinas centrinei (metro-polijos) valdžiai. Panašiai ir netiesioginiu būdu valdomose britų kolonijose neįtikęs britų rezidentui „princas“ negalėdavo paveldėti savo tėvo sosto. Ir vienu, ir kitu atveju galutinė aukščiausių vietos valdžios pareigūnų paskyrimų kontrolė buvo metropolinio centro rankose.

Savaime suprantama, kad netiesioginio valdymo sistemos padarinys yra teisės partikuliarizmas, į kurį atkreipia dėmesį M. Liubavskis, ieškodamas LDK federalizmo apraiškų. Ar suderinami su LDK imperiniu pobūdžiu jo ir M. Dovnar-Zapolskio nurodomi savarankiškos LDK žemių užsienio politikos faktai? Visų pirma, abu istorikai iš esmės pateikia tik vieną tokį faktą: Polocko prekybos sutartis su Ryga. Tos sutartys apėmė tik tam tikrus siaurus, techninio pobūdžio klausimus ir neįrodo, kad Polocko žemė būtų turėjusi savarankišką užsienio politiką. Imperinis centras jai tiesiog delegavo ar pavedė tartis su Ryga tam tikrais klausimais, kurie neturėjo valstybinės reikšmės.

Kiti jo nurodomi žemių atstovų dalyvavimo formuojant užsienio politiką faktai (1456 m. Lietuvos pasiuntinių reikalavimas Kazimierui, kad Lenkija gražintų Lietuvai Vakarų Podolę bei pasitarimai dėl karo su Maskva po Novgorodo užgrobimo) kalba visai ką kita, negu jais nori įrodyti rusų istorikas. Iš tikrųjų, nuo XV a. vidurio užsienio politikos reikalus į savo rankas perėmė Ponų taryba. Tačiau netgi tais atvejais, kai į jos susirinkimus būdavo kviečiami periferinių žemių atstovai, ir tie susirinkimai įgydavo visos LDK seimų pavidalą, šiuose susirinkimuose dominuodavo LDK „pa-

⁹⁴ Verta pabrėžti, kad netgi Rusijos imperijai netiesioginis valdymas nebuvo visiškai svetimas. Į jos sudėtį įėjo jau minėti autonomiški politiniai vienetai.

grindinės srities“, t. y. metropolijos, bajo-rija ir ypač – jos oligarchinė viršūnė, kurią sudarė Trakų ir Vilniaus urėdų turėtojai, turėję ir centrinius bei rūmų dvaro urėdus. Būtent ji nuo XV a. vidurio ir formavo LDK užsienio politiką visais esminiais klausimais. Teisę rinkti LDK valdovą turėjo tik LDK metropolijos diduomenė. Šią teisę M. Liubavskis ir M. Dovnar-Zapolskis nepagrįstai laiko dar vienu LDK federacinio pobūdžio įrodymu.

Taigi, kruopščiau (M. Römerio ir šiuolaikinių federalizmo bei imperializmo tyrinėtojų padedami) apibrėžę imperijos ir federacijos sąvokas bei tos analizės pagrindus naujai pažvelgę į tuos faktus, kuriuos daugelis istorikų laiko LDK sandaros formos federacinio pobūdžio įrodymu, negalime išvengti išvados, kad tie faktai rodo ne federacinį, bet būtent imperinį LDK pobūdį.

Tiesa, yra vienas būdas, kuriuo galima mėginti šios išvados išvengti. Būtent, galima abejoti, ar straipsnio antraštėje vartojamos imperijos ir federacijos sąvokos iš viso pritaikomos senajai Lietuvos valstybei. Gal LDK nebuvo nei federacija, nei imperija, o kažkas kita, nes abi šios sąvokos pritaikomos tik modernioms valstybėms, kitaip dar vadinamoms suvereniomis teritorinėmis valstybėmis⁹⁵. Tokią valstybę apibrėžia teisėtos prievartos taikymo tam tikroje teritorijoje monopolija, tiksliai nustatytos sienos, kuriose valstybė tokią monopoliją vykdo, pripažindama kitoms valstybėms šią monopoliją jų sienų ribose bei traktuodama jas kaip lygų sau

tarptautinės teisės subjektą. Valstybė kaip teisinis asmuo skiriama nuo ją valdančio monarcho bei dinastijos ir suprantama kaip „viešoji įstaiga“ su savo „valstybės interesais“, besiskiriančiais nuo monarcho ir valstybės interesų. Tokia valstybės samprata tarptautinėje teisėje buvo įtvirtinta 1648 m. Vestfalijos taikos sutartimi, užbaigusia Trisdešimties metų karą, todėl ją atitinkanti valstybė kartais dar vadinama „vestfališkąja valstybe“.

Viduramžiais „nebuvo suverenių valstybės ir tarptautinės teisės bendruomenės Naujųjų laikų prasme“⁹⁶. Ar M. Römerio pateikiama valstybės sandaros formų klasifikacija pritaikoma viduramžių valstybėms, kurios buvo ne „teritoriniai junginiai“ (vokiškai *Territorialverband*), bet „asmenų junginiai“ (*Personenverband*), jungę žemvaldžius, vykdžiusius savo valdose taip pat ir politinę valdžią, ir tarpusavyje susijusius vasaliteto santykiais? Iš tikrųjų, tokios abejonės turi pagrindą. Tačiau jos visų pirma kyla dėl „federacijos“ sąvokos, kai ji taikoma ikimoderniems politiniams dariniams, pavyzdžiui, kai O. Haleckis vadina šalis, kurių sostus XV–XVI a. užėmė Jogailaičiai, „Jogailaičių federacija“. Negalima sutikti su autoriais, kurie teigia, kad federacija – tai XVIII a. išradimas, ir pirmąją tikrą federaciją laiko JAV (kitą nei Šveicarija, kuri paprastai apibūdinama kaip konfederacija). Tačiau, ko gero, tiesa, kad federacija gali būti tik tokia valstybė, kurios valdymo forma yra respublika arba bent renkamoji monarchi-

⁹⁵ Žr., pavyzdžiui, *Spruyt H. The Sovereign State and its Competitors: an Analysis of Systems Change.* Princeton, 1996.

⁹⁶ *Brunner O. Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter.* Unveränd. Reprograf. Nachdr. d. 5. Aufl. Darmstadt, 1984, S. 39.

ja. LDK federacija tapo po Liublino unijos išvakarėse 1564–1566 m. Lenkijos pavyzdžiu įvykdytos vidaus valdymo reformos, kai ši valstybė tapo bajorų respublika, sudaryta iš savivaldžių pavietų, kurie ir buvo šios federacijos subjektai⁹⁷. Bet XV a. ir XVI a. pirmos pusės (jau nekalbant apie XIV a.) LDK federacija nebuvo, nors joje ir vyko metropolijos ir periferijos socialinės, ekonominės ir ypač kultūrinės integracijos procesai, sudarę sąlygas jos federalizacijai XVI a. pabaigoje.

Tiesa yra tai, kad XV a.–XVI a. pirmos pusės LDK neturi daugelio „vestfališkioms“ valstybėms būdingų bruožų. Tai juo labiau tinka XIV a., kai ji gali būti apibūdinta kaip patrimoninė valstybė – Gediminaičių giminės tėvonija, panaši į Frankų valstybę Merovingų laikais. Tik XV a. viduryje atsiranda pirmieji tokios valstybės, kuri nebelaikoma privačia Gediminaičių valda, o lojalumas dinastijai ar tuo labiau vienam iš jos atstovų nebesutampa su lojalumu valstybei kaip tokiai, sampratos probrėškiai⁹⁸.

Tačiau patrimoniniai ir feodaliniai LDK valstybingumo XIV–XV a. bruožai nėra kliūtis kvalifikuoti ją kaip imperiją. Priešingai, jie yra papildomas pagrindas tokiai kvalifikacijai. Šiuolaikinėje lyginamojoje istorinėje sociologijoje išskiriamos „patrimoninės imperijos“ kaip ypatinga

⁹⁷ Žr. *Kiaupa Z.* Lietuvos valstybės istorija. 2-asis leid. Vilnius: Baltos lankos, 2006, p. 9; *Machovenko J.* Nelietuviškų žemių teisinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV–XVIII a.). Vilnius, 1999, p. 34–44, 70–84.

⁹⁸ Žr. *Rowell S.* Išdavystė ar paprasti nesutarimai? Kazimieras Jogailaitis ir Lietuvos diduomenė 1440–1481 metais // Lietuvos valstybė XII–XVIII a. (Konferencijos „Lietuvos valstybė XII–XVIII a.“ medžiaga. Vilnius, 1995 II 7–10). Vilnius, 1997, p. 45–73.

imperijų atmaina⁹⁹. Apskritai imperijos kaip tokios – tai būtent ikimodernaus valstybingumo forma. Etninė ir kultūrinė įvairovė yra pamatinis ikiindustrinių laikų socialinės tikrovės faktas. Todėl joje didelės valstybės gali atsirasti ir egzistuoti tik kaip imperijos – užkariavimo būdu atsiradę politiniai junginiai, kuriuose užkariautojų metropolija netiesiogiai valdo daugiau ar mažiau periferinių politinių visuomenių. Kadangi imperijos yra užkariavimų produktas, tai priklausomybė joms į jų sudėtį patekusioms kultūrinėms grupėms ir visuomenėms yra nesavanoriška. Tas jų skiriamasis bruožas taikliai nusakomas metafora, kad imperijos – tai tautų kalėjimai.

Imperijos sukuria politinę erdvę, kurioje vyksta kultūrų mainų, suartėjimo, susiliejimo procesai: arba užkariautojai asimiliuojasi į pavaldinių masę, arba asimiliuoja užkariautuosius, arba, vykstant kultūrų sintezei, atsiranda nauja kalba ir kultūra. Šia prasme imperijos yra taip pat ir tautų bei kultūrų kapinės. Keičiantis kartoms, priklausomybė imperinei valstybei iš nesavanoriškos gali virsti savanoriška, visuomenių konglomeratas – tapti viena visuomene, kultūrų mozaika – viena kultūra, o kalėjimas – karštai mylimais gimtaisiais namais.

Jeigu taip atsitinka, tai imperija tampa tiesiog nacionaline didvalstybe, kurios imperines ištakas jos istorikai ištrina iš atminties, rašydami jos istoriją kaip tautos kūrimo(si) (angl. *nation-building*) ar „feodalinio susiskaldymo“ įveikimo, o ne etnocido ar nutautėjimo istoriją. Isto-

⁹⁹ *Eisenstadt S. N.* The Political Systems of Empires. New Brunswick, 1993, p. 10–12.

rinė imperijų misija – didelių, kultūriškai homogeniškų populiacijų sukūrimas¹⁰⁰. Tačiau daugelis imperijų šio uždavinio neišsprendė ir žlugo, o kai kurios kitos (pvz., Romos imperija) su juo susidorojo per anksti – jų suburtos kultūriškai homogeniškos populiacijos vėl išsiskirstė į kalbiškai ir kultūriškai savitas tautas ir etnines grupes. Didelės, kompaktiškai tam tikroje teritorijoje gyvenančios populiacijos yra suverenių nacionalinių teritorinių valstybių pagrindas. Tokioms valstybėms tapus vyraujančia politinės organizacijos forma, imperijos virsta istoriniu anachronizmu.

Netiesioginio valdymo sistema, būdinga imperijoms, leidžia joms labai greitai plėstis, nes pagrindinė naujai užkariautų teritorijų prievolė yra teikti karinius kontingentus imperijai naujoms teritorijoms užkariauti. Taip imperija gali įgyti absoliučią karinės galios persvarą prieš savo kaimynus, o „taikus“ paklusimas jai tampa vieninteliu racionaliu jos kaimynystėje atsidūrusių žemių („agrarių karinių domenų“, kaip juos vadina Ch. Tilly) ir miestų valstybių elitui. Miestai valstybės, agrariniai kariniai domenai („žemės“) ir imperijos yra trys ikiindustrinėms (agrarinėms) visuomenėms būdingi politinių junginių tipai. Nuo imperijos jie skiriasi savo dydžiu ir vidinės sanglaudos laipsniu. Imperijos atsiranda, kai vienas miestas valstybė (Romos atvejais) arba agrarinis karinis domenas (žemė, LDK atvejais) pajungia sau gretimus miestus valstybes ir žemes netiesioginiu valdymu, tapdamas metropolija.

Tačiau leisdama vykdyti greitą išorinę

¹⁰⁰ Žr. *Barfield T. J. The Shadow Empires: Imperial State Formation along the Chinese-Nomad Frontier*, p. 33.

ekspansiją ir įgalinama politiškai kontroliuoti dideles teritorijas be modernių transporto ir ryšių priemonių, netiesioginio valdymo sistema yra ir struktūrinė imperijų trapumo priežastis. Ji konservuoja užkariautų sričių kultūrinį savitumą ir politinį atskirumą, sudarydama sąlygas kiekvienai tokiai teritorijai atgauti visišką politinį savarankiškumą, vos tik imperijos metropolijoje kyla politinės krizės (dažniausiai susijusios su valdžios paveldėjimu) arba imperija patiria pralaimėjimų, susidūrusi su lygiais jai karine galia priešais (visų pirma, kitomis imperijomis). Be to, netiesioginio valdymo sistema didžiąją dalį išteklių palieka kontroliuoti vietiniam valdžios elitui (žemvaldžiams). Tai yra kaina, kurią imperinis centras moka už jo lojalumą ir bendradarbiavimą.

Siekis padidinti imperinio centro pasisavinamą išteklių dalį yra motyvas, kuris skatina netiesioginio valdymo sistemą pakeisti tiesioginiu valdymu. Ji brangesnė, tačiau ir efektyvesnė: ne tik leidžia centrui „išsunkti“ daugiau išteklių, bet ir vykdyti kultūrinę bei kalbinę unifikaciją, padedančią patį patikimiausią ilgalaikio valstybės teritorinio vientisumo pagrindą. Netiesioginio valdymo sistemos pakeitimo tiesioginiu valdymu produktas ir yra suvereni teritorinė valstybė, nuo XVII a. tapusi vyraujančia Europos politinės organizacijos forma. Šiuo keliu ir ėjo Maskvos bei Habsburgų, mažesniu mastu (tik nuo XIX a. pradžios) – ir Osmanų imperijos, įgydamos daugelį suverenioms teritorinėms valstybėms būdingų bruožų. Tai ir yra jau minėtos „vestfališkosios imperijos“ – vėlyva imperijų forma, išsiskirianti tuo, kad jose netiesioginio valdymo sistema

jau daugiausia pakeista tiesioginiu valdymu¹⁰¹. Tyrinėtojas, kurie šias vestfališkąsias imperijas laiko paradigmniais imperijų atvejais, ikivestfališkosios imperijos gali pasirodyti esančios federacijos, nors būtent jos ir yra „tikrosios“ imperijos.

Tiesioginio valdymo įvedimas susiduria su vietinio elito pasipriešinimu. Žymus šiuolaikinis nacionalizmo tyrinėtojas Michaelis Hechteris šį vietinio elito pasipriešinimą netiesioginio valdymo sistemos pakeitimui tiesioginio valdymo sistema laiko pagrindine nacionalizmo kaip politinio sąjūdžio iškilimo XIX a. priežastimi¹⁰². Ieškodamas atramos masėse, vietinis elitas politizuoja kalbinius, religinius, kultūrinius periferinių visuomenių savitumus. Palankiai susiklosčius pasaulinės politikos konjunktūrai, po Pirmojo pasaulinio karo vestfališkosios imperijos Vidurio ir Rytų Europoje subyrėjo į mažesnius, kultūriškai ir kalbiškai homogeniškus politinius vienetus – suverenias nacionalines valstybes.

LDK kaip imperijos valstybingumo raida ypatinga tuo, kad ji vyko ne jos transformacijos iš ikivestfališkosios imperijos į vestfališkąją, bet federalizacijos būdu. Šią transformaciją parengė XV–XVI a. dėl kultūrinio importo iš Lenkijos vykęs LDK metropolinio elito ir periferinio elito suartėjimas. Paradoksalu, bet šį procesą paspartino ir rytinių pakraščių (iki trečdaliao teritorijos) praradimas karuose su Maskvos valstybe XV–XVI a. pabaigoje. LDK tapo mažesnė, bet užtat kompaktiškesnė ir kultūriškai homogeniškesnė: stačiatikiškos

diduomenės lyginamoji dalis LDK bajorų skaičiuje sumažėjo. Tačiau tikra federacija LDK tapo tik po su Liublino unija susijusių šalies teritorinės sandaros ir valdymo reformų, kurios pamatiniu jos teritorinio politinio organizavimo vienetu padarė jau nebe žemę (vaivadiją), bet paviatę. Laikyti federacija XV–XVI a. (o tuo labiau – jau XIV a.) LDK – reiškia kartoti dažnai istorikų daromą klaidą: retrospektyviai projektuoti į ankstesnę istoriją bruožus ir savitumus, kurie atsirado vėliau, nepaisant lūžių ir trūkių, pasitaikiusių „pakeliui“ iš ankstesnės į vėlesnę praeitį, o šiuo konkrečiu atveju – nematant LDK panašumų su daugybe jos laikais ir anksčiau egzistavusių politinių sistemų, šiuolaikinių istorikų ir sociologų vadinamų imperijomis.

Išvados

1. LDK istoriografijoje vyrauja požiūris, kad XV–XVI a. LDK kaip valstybės teritorinės sandaros forma buvo federacija.

2. Valstybės teorijos, kurios svarbus šaltinis, išlaikęs mokslinę vertę, yra Mykolo Römerio konstitucinės teisės veikalai, požiūriu federaciją nuo imperijos skiria jos sudedamųjų teritorinių politinių vienetų paritetas, o imperijoje išsiskiria metropolija, kuriai subordinuotos periferinės teritorijos.

3. XIV–XV a. LDK teritorinė struktūra buvo tipiška imperija, kurios sudėtyje išsiskyrė metropolija (Lietuva siaurąja prasme), žemės aneksai (Polockas, Vitebskas, Smolenskas, Kijevas, Voluinė, Podolė, Žemaitija) ir Lietuvos siuzereniteto (Okos aukštupio ir Severų Novgorodo) bei hegemonijos sferoje buvusios teritorijos.

¹⁰¹ Žr. Zielonka J. Europe as Empire: the Nature of the Enlarged European Union. Oxford, 2006, p. 11–14.

¹⁰² Žr. Hechter M. Containing Nationalism. Oxford, 2000.

4. LDK istoriografijos tradicija nesugebėjo adekvačiai identifikuoti LDK kaip valstybės sandaros formos, nes eksplicitiškai arba implicitiškai lygino ją su Maskvos valstybe, nepagrįstai laikydama ją tipiška imperija.

5. Netiesioginio periferinių teritorijų valdymo sistemą, būdingą daugumai ikimoderniųjų laikų imperijų ir taikytą taip pat LDK rusėniškųjų žemių valdymui, istoriografinė tradicija supainiojo su federacine valstybės sandara.

6. Naujaisiais laikais netiesioginio valdymo sistemą nuosekliausiai taikė Didžioji Britanija. LDK buvo „britiškoji“, o ne „vestfališkoji“ imperija; tokia buvo Maskvos valstybė, pagal technologines galimybes taikiusi tiesioginio valdymo sistemą.

7. LDK transformavosi į federaciją tik Liublino unijos išvakarėse įvykdytos vidaus valdymo reformos, kuri padarė pavietą jos pamatiniu politinės teritorinės organizacijos vienetu, metu.

WAS GRAND DUCHY OF LITHUANIA A FEDERATION?

Zenonas Norkus

S u m m a r y

According to received wisdom in the historiography of Grand Duchy of Lithuania (GDL), going back to M. Dovnar-Zapolski, M. Liubavski, O. Halecki, the territorial form of government in the GDL was federal in the late XV–early XVI century. The paper critically reviews the arguments advanced in favour of this thesis and argues that the concept of empire describes territorial organization of GDL in more accurate way. The criticism of the federalist theory is grounded in the conceptual analysis of the state Forms provided by the distinguished Lithuanian historian and law theorist Mykolas Römeris (1880–1945). In his analysis, M. Römeris draws the distinction between unitary state and three types of state compounds: federation, confederation, and empire. While federation and empire share the principle of subordination as the mode of organization, in the empire this is the subordination to privileged metropole territory and cultural-ethnic group, while in federation all territories are subordinated to the federal center on the parity grounds, all participating in federal government. Supplementing M. Römeris' ideas with those from the contemporary comparative sociological research on empires and imperialism (S. Eisenstadt, M. Doyle, A. Motyl, Ch. Tilly), the

author argues that GDL was empire because relations between Lithuania in the strict sense (including also some Russian lands annexed by the early XIV century) and Polotsk, Vitebsk, Smolensk, Volynia, Kiev, Samogitia etc. were those of subordination of the periphery to imperial metropole. The proponents of federalist thesis mistake as federalism what in reality was system of indirect rule characteristic for pre-modern empires. The historiographical tradition was blind to imperial features of GDL because it implicitly or explicitly compared GDL with Moscow state considering it as paradigmatic case of empires. However, Moscow empire represents only one specific type of empire – Westphalian empire, distinguished by the early application of direct rule. While most of medieval polities were transformed into sovereign territorial states and Westphalian empires in the early modern time, GDL was unique in following the path of federalization. However, GDL was transformed into federation only on the eve of Lublin union 1569, while in XIV–first half of XVI century it was traditional empire including metropolitan military agrarian domain and indirectly ruled peripheric areas shading into the areas of mere hegemony.

*[teikta 2008 09 13
Parengta skelbti 2008 10 24*